

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПИВОВАР МАЙЯ СЕРГІЇВНА

УДК 342,5

ДИСЕРТАЦІЯ

**«ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В
ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ»**

Спеціальність 081 «Право»

Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. С. Пивовар

Науковий керівник: **Ковальчук Віталій Богданович,**
доктор юридичних наук, професор

Львів-2020

АНОТАЦІЯ

Пивовар М.С. Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації: перспективи законотворення. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2020.

Дисертація присвячена питанням комплексного аналізу правових засад взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації, проаналізовано принципи, правові та політико-правові механізми, виокремлено проблеми та перспективи правового регулювання такої взаємодії.

Встановлено, що до проблем взаємодії державної влади та опозиції зверталися у своїх доктринальних дослідженнях велика кількість вчених різних галузей знань та спеціальностей, що свідчить про достатньо високий ступінь наукового опрацювання цієї теми та її міждисциплінарний характер.

Визначено, що методологія дослідження правових засад взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації – це система методів, підходів, способів, принципів наукового пізнання, загальнотеоретичних концепцій та категорій, які в сукупності розкривають правові засади такої взаємодії, зважаючи на їх специфіку та перспективи законотворчої діяльності.

Передбачено, що методологію дослідження правових засад взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації складатимуть такі групи наукових методів: світоглядні (філософські) методи; загальнонаукові методи та спеціально-юридичні методи.

Запропоновано дослідження правових засад взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації здійснювати за допомогою світоглядних (філософських) методів: діалектичного, метафізичного, ідеалістичного, матеріалістичного; загальнонаукових методів: системного,

структурно-функційного, порівняльного, історичного, статистичного та соціологічного; спеціально-юридичних (формально-юридичного та герменевтичного (методу тлумачення)) методів.

Встановлено, що в структуру методології дослідження правових засад взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації, крім наукових методів, входитимуть також і принципи наукового пізнання: принцип науковості, принцип об'єктивності, принцип повноти і всебічності, принцип наступності, принцип конкретності та принцип комплексності.

Визначено, що опозиція, згідно з широким підходом, – це сукупність парламентських, позапарламентських об'єднань, громадян України та інших категорій осіб, які не поділяють офіційний внутрішньополітичний та/чи зовнішньополітичний курс, який провадять органи державної влади. Парламентська опозиція, відповідно до вузького підходу, – це сукупність депутатських фракцій та народних депутатів України, які не ввійшли до складу коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, офіційно заявили про свою опозиційність та виявили бажання об'єднатися задля спільної роботи щодо критики діяльності Кабінету Міністрів України й контролю за ним.

Обґрунтовано, що в характеристиці опозиції як політико-правового явища важливим також є дослідження її функцій як основних напрямків, сфери діяльності суб'єктів опозиційної діяльності щодо їх впливу на суспільні відносини та відносини з органами державної влади.

Констатовано, що під час взаємодії державної влади й опозиції остання повинна виконувати такі функції: 1) контролю за державною владою з приводу дотримання Конституції та законів України; 2) конструктивної критики діяльності органів та посадових осіб державної влади; 3) пропонування альтернативних шляхів вирішення питань життєдіяльності держави; 4) комунікації з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства; 5) підтримки державної влади в питаннях загальнодержавного характеру та національних інтересів України.

Доведено, що для успішної взаємодії державної влади й опозиції в

сучасних умовах демократичної трансформації Української держави з держави перехідного типу до конституційної не можливо перейняти в чистому вигляді загальноприйняту модель функціонування опозиції.

Наголошено на тому, що для Української держави найоптимальнішим варіантом є поєднання характеристик різних моделей опозиційної діяльності, зважаючи на національні, політичні, історичні, економічні, геополітичні, культурні та соціальні чинники розвитку.

Подано авторське визначення принципів взаємодії державної влади й опозиції як основних вихідних положень загального характеру, які визначають політико-правову природу, сутність та напрямки взаємодії державної влади й опозиції.

Встановлено, що взаємодія державної влади й опозиції повинна ґрунтуватися на таких принципах: 1) визнання державою опозиційної діяльності та права перебувати в опозиції до чинної державної влади; 2) політичного плюралізму; 3) зміни політичної позиції та вільного переходу в опозицію; 4) можливості припинення опозиційної діяльності; 5) рівності; 6) верховенства права; 7) законності; 8) демократизму; 9) гласності; 10) конструктивної діяльності влади та опозиції; 11) державної підтримки опозиційної діяльності; 12) взаємної відповідальності державної влади та опозиції.

Наголошено на тому, що взаємодія державної влади й опозиції в розвиненій конституційній державі повинна будуватися на основі демократичних принципів, які мають стати фундаментом, вихідними початками ефективної й конструктивної співпраці між цими інститутами.

Виділено два основних напрямки реалізації засад взаємодії державної влади й опозиції у виді правових та політико-правових механізмів такої реалізації.

Встановлено, що правовими механізмами взаємодії державної влади й опозиції є 1) можливість скликання позачергової сесії Верховної Ради України із зазначенням порядку денного; 2) ініціювання питання про відповідальність

Кабінету Міністрів України; 3) можливість утворювати тимчасові слідчі комісії; 4) можливість подати законопроект про внесення змін до Конституції України; 5) можливість звернутися до Конституційного Суду України з конституційним поданням та конституційним зверненням; 6) можливість ініціювати питання про позачерговий звіт Директора Державного бюро розслідувань; 7) можливість ініціювати розгляд питання про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 8) можливість подавати пропозиції щодо кандидатур на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Визначено, що політико-правовими механізмами взаємодії державної влади й опозиції є 1) переговори, зокрема за посередництвом політиків іноземних держав та представників міжнародних організацій; 2) круглі столи; 3) політичні консультації; 4) укладення політико-правових угод (договорів, меморандумів, універсалів); 5) звернення до міжнародних інституцій (Венеційська комісія, Рада Європи, ОБСЄ тощо); 6) спільні виступи та дебати на загальнодержавних каналах телебачення та каналах Інтернету.

Підкреслено, що відсутність законодавчого регулювання правових засад взаємодії держави й опозиції свого часу призвела до використання політико-правових механізмів, які не завжди адекватно відповідали на ті вимоги народу України поставлені ним перед державною владою. Якщо під час подій Помаранчевої Революції 2004–2005 років використання політико-правових механізмів взаємодії вдали й опозиції дозволили перейти в правове поле вирішення конфлікту й вирішити його, то під час подій Революції Гідності 2013–2014 років такі механізми лише зашкодили і спровокували нові конфлікти.

Акцентовано увагу на тому, що перехід України у 2004 році до змішаної парламентсько-президентської республіки та її відновлення у 2014 році ще раз підкреслили необхідність законодавчого регулювання діяльності опозиційної діяльності та встановлення належних правових гарантій для забезпечення такої діяльності як у парламенті, так і поза його межами.

Взято до уваги те, що правові механізми взаємодії державної влади й опозиції в європейських державах пройшли свій шлях становлення й розвитку, що дозволяє поділити їх на сталі демократії з багатолітніми традиціями та молоді демократії, становлення яких відбулося на межі 80–90-х років ХХ століття.

Зосереджено увагу на тому, що правове регулювання механізмів взаємодії державної влади й опозиції відбувається переважно на рівні регламентів парламентів, у яких урегульовується статус меншості.

Встановлено, що в більшості держав відсутнє законодавче регулювання статусу опозиції та опозиційної діяльності на рівні спеціально прийнятого закону, проте опозиція отримує державну підтримку з боку офіційної державної влади.

Обґрунтовано, що основними напрямками вдосконалення правових механізмів взаємодії державної влади та опозиції в сучасній Україні є такі: 1) комплексні зміни до Конституції України щодо статусу опозиції та опозиційної діяльності; 2) прийняття спеціального Закону України «Про опозицію та опозиційну діяльність»; 3) зміни до Законів України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про політичні партії в Україні», «Про Рахункову палату», «Про правовий статус народного депутата України».

Передбачено, що в Законі України «Про опозицію та опозиційну діяльність», який врегульовуватиме правовий статус парламентської опозиції, необхідно закріпити засади діяльності парламентської опозиції, порядок її створення та припинення діяльності, повноваження у Верховній Раді України та у відносинах з іншими органами публічної влади, перелік посад у керівництві Верховної Ради України та її органах, форми, методи та гарантії діяльності, фінансове забезпечення та відповідальність за порушення законодавства.

Доведено, що належним чином інституціоналізована опозиція з чітким правовим статусом і належними конституційними та законодавчими гарантіями

діяльності сприятиме впровадженню нових якісних відносин у взаємодії з органами державної влади.

Зосереджено увагу на тому, що конструктивна взаємодія влади й опозиції є запорукою та критерієм визнання України як демократичної правової держави з незворотнім курсом на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Зазначено, що поряд із переконанням у необхідності конституційних змін та прийняття Закону України «Про опозицію та опозиційну діяльність» надважливими завданнями як для держави, так і для суспільства є збереження політичної багатоманітності, реальна можливість обрання представників державної влади з альтернативними поглядами, незалежні засоби масової інформації, вільне вираження своїх поглядів і критики державної влади, ефективний громадський контроль за діяльністю влади, а також конструктивна взаємодія опозиції й державної влади.

Ключові слова: опозиція, парламентська опозиція, державна влада, органи державної, правові засади, правові механізми, взаємодія, демократична трансформація.

SUMARRY

Pyvovar M.S. Legal bases of interaction of the state power and opposition in the period of democratic transformation: prospects of legislation. Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 "Law" in the specialty 081 "Law". Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2020.

The dissertation is devoted to the issues of complex analysis of legal bases of interaction of state power and opposition in the period of democratic transformation, principles, legal and political-legal mechanisms are analyzed, problems and prospects of legal regulation of such interaction are singled out.

It is established that the problems of interaction between state power and

opposition were addressed in their doctrinal studies by a large number of scholars in various fields of knowledge and specialties, which indicates a fairly high degree of scientific study of this topic in the literature and its interdisciplinary nature.

It is determined that the methodology of research of legal bases of interaction of the state power and opposition in the period of democratic transformation is a system of methods, approaches, ways, principles of scientific knowledge, general theoretical concepts and categories which together reveal legal bases of such interaction, considering their specificity and prospects of legislative activities.

It is envisaged that the methodology for studying the legal basis of the interaction of state power and opposition in the period of democratic transformation will consist of the following groups of scientific methods: worldview (philosophical) methods; general scientific methods and special legal methods.

It is proposed to study the legal basis of the interaction of state power and opposition in the period of democratic transformation with the help of ideological (philosophical) methods: dialectical, metaphysical, idealistic, materialistic; general scientific methods: systemic, structural-functional, comparative, historical, statistical and sociological; special-legal (formal-legal and hermeneutic) methods of interpretation.

It is established that the structure of the methodology of research of legal bases of interaction of state power and opposition in the period of democratic transformation besides scientific methods will also include principles of scientific knowledge: principle of scientificity, principle of objectivity, principle of completeness and comprehensiveness, principle of continuity, principle of concreteness and principle of complexity.

It is determined that the opposition according to the "broad approach" is a set of parliamentary, non-parliamentary associations, citizens of Ukraine and other categories of persons who do not share the official domestic and / or foreign policy course pursued by public authorities. The parliamentary opposition, according to the "narrow approach", is a group of parliamentary factions and people's deputies of Ukraine who are not part of the coalition of parliamentary factions in the Verkhovna

Rada of Ukraine, officially declared their opposition and expressed a desire to unite to work together to criticize and control on the activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

It is substantiated that in characterizing the opposition as a political and legal phenomenon, it is also important to study its function as the main areas, areas of activity of opposition actors in terms of their impact on public relations and relations with public authorities.

It is stated that in the interaction of state power and opposition, the latter must perform the following functions: 1) control over state power over compliance with the Constitution and laws of Ukraine; 2) constructive criticism of the activities of bodies and officials of state power; 3) proposing alternative ways to address issues of state life; 4) communication with public authorities and civil society institutions; 5) support of state power in matters of national character and national interests of Ukraine.

It is proved that for successful interaction of state power and opposition, in modern conditions of democratic transformation of the Ukrainian state from a state of transitional type to constitutional, it is impossible to adopt, in its pure form, the generally accepted model of opposition functioning.

It is emphasized that for the Ukrainian state the best option is to combine different characteristics of different models of opposition activities taking into account national, political, historical, economic, geopolitical, cultural and social factors of development.

The author's definition of the principles of interaction between state power and opposition as the main starting points of a general nature, which determine the political and legal nature, essence and directions of interaction between state power and opposition, is presented.

It is established that the interaction of state power and opposition should be based on the following principles: 1) recognition by the state of opposition activities and the right to be in opposition to the current state power; 2) political pluralism; 3) changes in the political position and free transition to the opposition; 4) the

possibility of terminating opposition activities; 5) equality; 6) the rule of law; 7) legality; 8) democracy; 9) publicity; 10) constructive activity of the government and opposition; 11) state support for opposition activities; 12) mutual responsibility of state power and opposition.

It is emphasized that the interaction of state power and opposition in a developed constitutional state should be based on democratic principles, which should become the basis, foundation, the basic principles of effective and constructive cooperation between these institutions.

There are two main directions of implementation of the principles of interaction between the government and the opposition in the form of legal and political-legal mechanisms of such implementation.

It is established that the legal mechanisms of interaction between the state authorities and the opposition are: 1) the possibility of convening an extraordinary session of the Verkhovna Rada of Ukraine, indicating the agenda; 2) initiating the issue of responsibility of the Cabinet of Ministers of Ukraine; 3) the possibility of forming temporary commissions of inquiry; 4) the opportunity to submit a bill on amendments to the Constitution of Ukraine; 5) the opportunity to apply to the Constitutional Court of Ukraine with a constitutional petition and a constitutional appeal; 6) the opportunity to initiate the issue of an extraordinary report of the Director of the State Bureau of Investigation; 7) the opportunity to initiate consideration of the issue of early termination of the powers of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea; 8) the opportunity to submit proposals for candidates for the position of the Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights.

It is determined that the political and legal mechanisms of interaction between the government and the opposition are: 1) negotiations, including through politicians of foreign countries and representatives of international organizations; 2) round tables; 3) political consultations; 4) conclusion of political and legal agreements (agreements, memoranda, universals); 5) appeal to international institutions (Venice Commission, Council of Europe, OSCE, etc.); 6) joint speeches and debates on

national television channels and Internet channels.

It is emphasized that the lack of legislative regulation of the legal basis of interaction between the state and the opposition led, at one time in practice, to the use of political and legal mechanisms that did not always adequately meet the requirements of the Ukrainian people. If during the events of the Orange Revolution of 2004-2005 the use of political and legal mechanisms of success and opposition allowed to move into the legal field of conflict resolution and resolve it, during the Revolution of Dignity 2013-2014 such mechanisms only harmed and provoked new conflicts.

It is emphasized that the transition of Ukraine to a mixed parliamentary-presidential republic in 2004 and its restoration in 2014 once again stressed the need for legislative regulation of opposition activities and the establishment of appropriate legal guarantees to ensure such activities both in parliament and abroad.

It is taken into account that the legal mechanisms of interaction between state power and opposition in European countries have passed their way of formation and development, which allows to divide them into stable democracies with long traditions and young democracies, which were formed at the turn of 80-90s.

Attention is focused on the fact that the legal regulation of the mechanisms of interaction between the state authorities and the opposition takes place mainly at the level of parliamentary regulations, which regulate the status of a minority.

It has been established that in most states there is no legislative regulation of the status of the opposition and opposition activities at the level of a specially adopted law, but the opposition receives state support from the official state authorities.

It is substantiated that the main directions of improvement of legal mechanisms of interaction of the state power and opposition in modern Ukraine are: 1) complex changes to the Constitution of Ukraine concerning the status of opposition and opposition activity; 2) adoption of a special Law of Ukraine "On Opposition and Opposition Activities"; 3) amendments to the Laws of Ukraine "On the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine", "On the Commissioner of the

Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights", "On Political Parties in Ukraine", "On the Accounting Chamber", "On the Legal Status of People's Deputies of Ukraine".

It is stipulated that the Law of Ukraine "On Opposition and Opposition Activities", which will regulate the legal status of the parliamentary opposition, should establish the principles of parliamentary opposition, the procedure for its establishment and termination, powers in the Verkhovna Rada of Ukraine and in relations with other public authorities. in the leadership of the Verkhovna Rada of Ukraine and its bodies, forms, methods and guarantees of activity, financial support and responsibility for violations of the legislation.

It has been proven that a properly institutionalized opposition with a clear legal status and appropriate constitutional and legislative guarantees will facilitate the introduction of new quality relations in cooperation with public authorities.

Attention is focused on the fact that the constructive interaction between the government and the opposition is the key and criterion for the recognition of Ukraine as a democratic, legal state with an irreversible course towards European and Euro-Atlantic integration.

It is noted that along with the belief in the need for constitutional changes and the adoption of the Law of Ukraine "On Opposition and Opposition Activities" the most important tasks for both the state and society are to preserve political diversity, a real opportunity to elect government officials with alternative views, independent media, free expression of their views and criticism of state power, effective public control over the activities of power, as well as constructive interaction between the opposition and state power.

Key words: opposition, parliamentary opposition, state power, state bodies, legal bases, legal mechanisms, interaction, democratic transformation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пивовар М. Політична опозиція та її роль в процесі становлення демократичної, правової держави. *Economic and law paradigm of modern society : Зарубіжний науковий журнал*. 2018. Issue 2. С. 111–116.

2. Пивовар М. С. Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в Україні та Литовській Республіці : порівняльний аналіз. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. Том 1. С. 44–47.

3. Пивовар М. С. Проблеми правового регулювання взаємодії державної влади та опозиції в сучасній Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2019. Випуск 23. С. 122–126.

4. Пивовар М. С. Правові гарантії опозиційної діяльності : досвід Французької Республіки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2019. Випуск 58. Том I. С. 39–42.

5. Пивовар М. С. Напрямки реформування Верховної Ради України в механізмі взаємодії державної влади та опозиції. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Випуск № 6, vol. 2. С. 250-254.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Пивовар М. С. Поняття, структура та функції інституту парламентської опозиції. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави* : збірник тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2018 р.). Львів : ННІПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 43–44.

7. Пивовар М. С. Парламентська опозиція : історія становлення, поняття та види. *Теорія і практика конституціоналізму : український та зарубіжний досвід* : збірник матеріалів учасників Четвертої всеукраїнської науково-практичної конференції Національного Університету «Львівська політехніка»

(Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів : ННПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С. 82–87.

8. Пивовар М. С. Права парламентської опозиції на представництво у керівництві парламенту та її органів : перспективи законотворення. *Конституційна реформа в Україні : досвід країн Центральної і Східної Європи* : збірник матеріалів учасників Першої науково-практичної конференції Національного університету «Львівська політехніка» (Львів, 19 квітня 2019 р.) / упоряд. І. Софінська ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львівська Політехніка», Навч.-наук. ін-т права та психології. Львів : Каменяр, 2019. С. 58–60.

9. Пивовар М. С. Вестмінстерська модель парламентської опозиції : досвід для України. *Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи* : матеріали учасників Третьої всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 22 листопада 2019 р.). Львів : Каменяр, 2019. С. 55–59.

10. Пивовар М. С. Інститут політичної опозиції в контексті захисту прав людини: досвід для України // Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Кропивницький, 27–28 травня 2020 р.). – 2020. – С. 280–282.

11. Пивовар М. С. Взаємодія опозиції та державної влади в контексті реформування Верховної Ради України // Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи : збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 16 жовтня 2020 р.). – 2020. – С. 114–117.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ.....	24
1.1 Ступінь наукового опрацювання теми та методологія дослідження	24
1.2 Опозиція: поняття, сутність, функції.....	45
1.3 Класифікація правових засад і форм взаємодії державної влади та опозиції.....	59
Висновки до розділу 1.....	72
РОЗДІЛ 2 РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	75
2.1 Принципи взаємодії державної влади та опозиції.....	75
2.2 Правові механізми взаємодії державної влади та опозиції.....	89
2.3 Політико-правові механізми взаємодії державної влади та опозиції.....	106
Висновки до розділу 2.....	133
РОЗДІЛ 3 РЕФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	134
3.1 Зарубіжний досвід опозиційної діяльності у взаємодії з органами державної влади.....	134
3.2 Проблеми та перспективи вдосконалення правового регулювання взаємодії державної влади та опозиції.....	154
Висновки до розділу 3.....	174
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182

ВСТУП

Актуальність теми. Україна як демократична правова держава проходить черговий етап свого становлення. На цьому шляху дуже важливо забезпечити інституційно розвиток основних політичних та правових інститутів, заснованих на принципах верховенства права, демократії та прав людини.

Однією з провідних ознак, базових характеристик сучасних розвинених демократичних держав є наявність фактичного існування та правового забезпечення діяльності опозиції як основній противазі можливій узурпації державної влади. Разом із тим, досвід функціонування опозиції в новітній історії Української держави показує цікаву тенденцію – деформоване розуміння сутності цього політико-правового інституту, зважаючи на повне його заперечення в радянській теорії та практиці державного будівництва.

На жаль, в Україні, як державі перехідного типу та гібридної демократії, відсутні належні механізми реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції, що підтверджується політичними кризами, конституційними конфліктами та загальнонаціональними революційними подіями.

Бажання українського народу реалізувати незворотній курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію призвело до докорінних змін суспільно-політичного устрою за результатами Революції Гідності 2013–2014 рр. Повернення редакції Конституції України 2004 року актуалізувало проблематику взаємодії державної влади й опозиції як на рівні парламентської, так і позапарламентської опозиції й зумовило необхідність наукового пошуку правових засад такої взаємодії.

Актуальність дослідження підтверджує беззаперечний факт відсутності належних політико-правових традицій взаємодії державної влади й опозиції. До сьогодні кожна виборча компанія в Україні будується на біполярному принципі, де переможець отримує все, переможений – практично нічого. Навіть більше, ті представники народу, які приходять до влади, всілякими способами й

засобами намагаються політично переслідувати представників опозиції. Тому надважливим завданням є забезпечення належних правових гарантій опозиційної діяльності та вироблення ефективних правових механізмів взаємодії державної влади й опозиції.

Теоретичною основою дослідження стали праці таких визнаних зарубіжних учених: Е. Арбластера, В. Баубліса, С. Божика, В. де Болінгброка, В. Гавела, Л. Даймонда, Р. А. Даля, М. Дюверже, Д.С. Міла, Р. Міхельса, Р. Паннета, Дж. Сарторі, М. Скачкаускаса, Ф. де Сюремена, А. де Токвіля, Ю. П. Ур'яса, Б. Шлоєра, Й. А. Шумпетера та інших.

Теоретичною базою проведеного дослідження також стали наукові доробки таких українських учених: І. М. Берназюк, С. С. Бондар, В. В. Бусленка, Н. Ю. Вінничук, Н. А. Жук, І. В. Зарицької, Д. М. Зубрицької, У. В. Ільницької, В. Б. Ковальчука, В. П. Колісника, Л. О. Кочубей, О. В. Кукуруз, М. В. Оніщука, О. В. Петришина, Н. І. Піскарьової, І. А. Побочого, П. М. Рабіновича, В. В. Речицького, С. Г. Рябова, М. В. Савчина, В. В. Сичової, І. Є. Словської, О. В. Совгирі, М. М. Стефурака, Ю. М. Тодики, В. Л. Федоренка, А. Й. Француза, В. І. Шишкіна та інших.

Водночас сьогодні відчувається потреба нового дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в сучасних умовах демократичної трансформації Української держави, особливо в частині перспектив реформування й удосконалення правового регулювання такої взаємодії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року, Плану заходів із виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» 2015 року, затвердженого Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року №213-р., а також плану науково-дослідної роботи кафедри теорії, історії та філософії права та кафедри конституційного та міжнародного права Національного

університету «Львівська політехніка» на 2015–2020 роки.

Тема дисертаційного дослідження відповідає науковому напрямку Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24 червня 2014 року (протокол № 5).

Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри теорії, історії та філософії права Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356) та кафедри конституційного та міжнародного права (державний реєстраційний номер 0119U100037 Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центрально-Східної Європи)

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – провести на основі наукових напрацювань, законодавства та практики комплексне теоретичне дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в умовах демократичної трансформації та довести необхідність вдосконалення такої взаємодії шляхом конституційного й законодавчого врегулювання.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- дослідити ступінь наукового опрацювання теми дисертаційного дослідження;
- визначити методологію дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації;
- розкрити зміст поняття та виділити основні функції опозиції;
- з'ясувати сутність правових засад взаємодії державної влади й опозиції;
- здійснити класифікацію правових засад та форм взаємодії державної влади й опозиції;
- охарактеризувати механізми реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації;

- вивчити зарубіжний досвід опозиційної діяльності у взаємодії з органами державної влади;
- виокремити проблеми й визначити перспективи вдосконалення правового регулювання взаємодії державної влади та опозиції.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із взаємодією державної влади й опозиції.

Предметом дослідження є правові засади взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації.

Методи дослідження. Методологію дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації склали такі групи наукових методів: світоглядні (філософські) методи; загальнонаукові методи та спеціально-юридичні методи.

Світоглядно-філософський *діалектичний* метод забезпечив можливість виокремлення певних закономірностей та особливостей взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації, особливо в розрізі перспектив законотворення. Крім того, *діалектичний* метод сприяв проведенню дослідження на основі загальних методів мислення: *аналізу, синтезу, абстрагування, індукції, дедукції, узагальнення, формалізації, моделювання та аналогії*. Зокрема, метод *аналізу* сприяв виокремленню сутнісних ознак опозиції, дослідження яких підтвердило необхідність взаємодії останньої з органами державної влади; метод *синтезу* поєднав розмежовані правовою та політичною наукою поняття «державна влада» та «опозиція» в єдиному розумінні їх взаємодії в інтересах народу та держави; метод *формалізації* сприяв більш чіткому структуруванню запропонованих у дисертаційній роботі рекомендацій щодо вдосконалення механізмів взаємодії державної влади й опозиції в умовах демократичної трансформації у вигляді конкретних пропозицій щодо внесення змін та доповнень до окремих положень Конституції та законів України.

Серед загальнонаукових методів пізнання використовувались такі: *системний* метод, за допомогою якого досліджувалась взаємодія опозиції з

державною владою як певної системи, а на цій основі було виділено особливості взаємодії парламентської та позапарламентської опозиції як елементів системи; *структурно-функційний* метод сприяв чіткішому дослідженню структурно-функційних зв'язків між окремими органами й посадовими особами державної влади та окремими суб'єктами опозиційної діяльності; *порівняльний* метод дозволив висвітлити питання правових засад взаємодії державної влади та опозиції в Україні та європейських державах, а це, своєю чергою, дало змогу визначити основні тренди й закономірності такої реалізації в процесі демократичної трансформації; *історичний* метод дозволив провести ґрунтовний аналіз і систематизацію знань про тенденції розвитку взаємовідносин державної влади й опозиції на різних історичних етапах розвитку Української держави.

Дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції відбувалося також за допомогою спеціально-юридичних (*формально-юридичного та герменевтичного*) методів, що сприяло аналізу проблематики з позицій права, визначенню правових дефініцій, з'ясуванню змісту нормативно-правових актів і проектів нормативно-правових актів та рішень Конституційного Суду України, що стосуються такої взаємодії.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження. Дисертаційна робота є одним із перших в українській правовій науці комплексним науковим дослідженням правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації.

У результаті проведеного дослідження сформульовано ряд положень та наукових висновків, зокрема:

вперше:

- обґрунтовано та сформульовано положення про те, що ефективна взаємодія державної влади та опозиції в перехідний час становлення держави є одним із ключових запобіжників можливої узурпації влади;

- наведено авторську класифікацію форм реалізації правових засад взаємодії державної влади та опозиції за наступними критеріями: залежно від

території дії, місця реалізації, нормативного закріплення, обов'язковості, суб'єктів взаємодії та їх кількості.

- сформульовано авторські визначення, згідно з якими: опозиція, відповідно до широкого підходу, – це сукупність парламентських, позапарламентських об'єднань, громадян України та інших категорій осіб, які не поділяють офіційний внутрішньополітичний та/чи зовнішньополітичний курс, який провадять органи державної влади; парламентська опозиція, відповідно до вузького підходу, – це сукупність депутатських фракцій та народних депутатів України, які не увійшли до складу коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, офіційно заявили про свою опозиційність та виявили бажання об'єднатися задля спільної роботи щодо критики діяльності Кабінету Міністрів України й контролю за ним; функції опозиції – це основні напрямки, сфера діяльності суб'єктів опозиційної діяльності щодо їх впливу на суспільні відносини та відносини з органами державної влади;

- виділено два основні напрямки реалізації засад взаємодії державної влади й опозиції у виді правових та політико-правових механізмів такої реалізації;

- доведено, що для успішної взаємодії державної влади й опозиції в сучасних умовах демократичної трансформації Української держави з держави перехідного типу до конституційної найоптимальнішим варіантом є поєднання характеристик різних моделей опозиційної діяльності, зважаючи на національні, політичні, історичні, економічні, геополітичні, культурні та соціальні чинники;

- запропоновано конституційні та законодавчі зміни, які б чітко визначили статус опозиції та її ефективну взаємодію з органами державної влади;

удосконалено:

- систему принципів та правових механізмів взаємодії державної влади й опозиції;

- основні напрямки модернізації взаємовідносин між органами державної влади й опозицією;
- наукові положення про необхідність прийняття спеціального закону України, який повинен врегульовувати правовий статус та гарантії діяльності опозиції;
- механізм державного фінансування політичних партій, які не потрапили за результатами виборів до парламенту;
отримали подальший розвиток:
- розуміння сутності й основних функцій опозиції в демократичній державі;
- наукові розвідки про ефективність політико-правових механізмів вирішення конституційних конфліктів у новітній історії України;
- дослідження зарубіжного досвіду взаємодії державної влади й опозиції в європейських державах республіканської форми правління;
- положення про статус та основні функції опозиційного уряду.

Практичне значення одержаних результатів. Обґрунтовані та сформульовані в роботі висновки і пропозиції можна застосувати:

у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції;

у правотворчій діяльності – під час підготовки законопроекту «Про опозицію» та вдосконалення чинних положень Конституції та законів України, які регулюють правові механізми взаємодії державної влади й опозиції;

у правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності практичної роботи органів та посадових осіб державної влади у процесі взаємодії з суб'єктами опозиційної діяльності;

у навчальному процесі – під час підготовки відповідних розділів підручників (посібників) із конституційного права України, конституційного права зарубіжних держав, конституційно-процесуального права, у викладанні навчальних курсів, в індивідуальній науковій роботі студентів;

у правовиховній роботі – для формування правової культури громадян

України щодо розуміння механізмів взаємодії державної влади й опозиції.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на засіданнях кафедри теорії, історії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка», а також на науково-практичних конференціях, зокрема на Четвертій всеукраїнській науково-практичній конференції *«Теорія та практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід»* (м. Львів, 27 квітня 2018 р.), Сьомій всеукраїнській науково-практичній конференції *«Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави»* (м. Львів, 30 травня 2018 р.), Першій науково-практичній конференції Національного університету «Львівська політехніка» *«Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи»* (м. Львів, 19 квітня 2019 р.), Третій всеукраїнській науково-практичній конференції *«Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи»* (м. Львів, 22 листопада 2019 р.); Першій Міжнародній науково-практичній конференції *«Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції»* (м. Кропивницький, 27–28 травня 2020 року); Другій науково-практичній конференції Національного університету «Львівська політехніка» *«Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи»* (м. Львів, 16 жовтня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертаційного дослідження висвітлено у п'ятьох статтях, із яких чотири опубліковано у виданнях, які визнано науковими фаховими з юридичних наук, та одну – у науковому періодичному виданні іноземної держави, а також у шести тезах доповідей на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 207 сторінок, з них 166 сторінок основного тексту. Список використаних джерел нараховує 241 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ

1.1 Ступінь наукового опрацювання теми та методологія дослідження

Дослідження теоретико-методологічних основ правових засад взаємодії державної влади й опозиції доцільно розпочати з аналізу наукових праць учених, які займалися вивченням відповідних зв'язків у різні періоди розвитку теоретико-правової науки.

Питання взаємодії державної влади та опозиції були та продовжують бути предметом наукових інтересів учених різних галузей знання. Серед класиків філософської та політико-правової думки до визначених проблем зверталися Р. Даль, Дж. Ст. Мілль, Д. Болінгброк, Дж. Сарторі, Х. Лінц, М. Дюверже, А. де Токвіль та інші.

Так, одним із видатних творців сучасного концепту опозиції та опозиційної діяльності вважається Р. Даль. У своїй фундаментальній праці «Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція» вчений визначив класичні ліберальні критерії опозиції: 1) можливості опонувати уряду; 2) утворювати політичні організації; 3) висловлюватися з політичних питань, не боячись переслідувань із боку влади; 4) знайомитися з альтернативними точками зору в ЗМІ; 5) брати участь у таємному голосуванні на виборах, під час яких кандидати від різних партій змагаються за голоси виборців і після яких кандидати, що програли, мирно поступаються переможцям правом обіймати відповідні посади в органах влади [34, с. 20-21].

На необхідність існування опозиції як невід'ємної характерної ознаки демократії вказують у своїх працях М. Дюверже «Політичні партії» [37] та О. Кіркхаймер «Послаблення опозиції у західних демократіях» [232].

Інший класик політико-правової думки Алексіс де Токвіль у праці «Про демократію в Америці», детально описуючи конституційний лад у Сполучених

Штатах Америки, зазначав, що «...свобода створювати політичні об'єднання стала необхідною гарантією в боротьбі з тиранією та в протистоянні більшості. В Сполучених Штатах, коли якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; найзапекліші її прихильники посідають усі відповідальні пости, в їхньому розпорядженні опиняються й усі адміністративні структури. Видатні діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об'єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемлювати, силу морального впливу на маси» [190, с. 164].

Щодо інших держав, у яких немає такої системи, як у США, Токвіль пише про позапарламентську опозицію, наголошуючи на тому, що «...в таких країнах, де нема таких станових об'єднань, люди самі повинні створити щось таке, що замінювало б їх, і зробити це швидко. Йй-право, я не бачу іншого засобу, який міг би стати перешкодою для тиранії. Адже великий народ може потрапити під безкарний гніт купки путчистів або тирана, що правитиме одноосібно» [190, с. 164].

Британський політичний філософ Дж. С. Мілль у роботі «Роздуми про представницьке врядування» доходить до переконання, що «...більшість народу через своїх представників при голосуванні матиме перевагу над меншістю та її представниками. Проте, чи впливає з цього, що меншість взагалі слід позбавити права представництва? Хіба на тій підставі, що при голосуванні більшість матиме перевагу над меншістю, слід вважати, що їй належать усі голоси, а меншості – жодного? Хіба меншість неодмінно слід позбавити змоги навіть бути почутою? Ніщо, крім звички та застарілих уявлень, не може виправдати цієї зайвої несправедливості. За справді рівної демократії буде пропорційно представлена кожна верства. Більшості виборців завжди відповідатиме більшість їхніх представників, натомість меншість виборців матиме й меншість своїх представників у парламенті. Представництво меншості буде таким самим повним і пропорційним відповідно до її чисельності, як і представництво більшості. Якщо цього немає, то таке врядування не можна назвати рівним...» [79, с. 218].

За такого стану, де опозиція (меншість) не має реальних механізмів впливу в представницькому органі, резюмує Мілль, порушується фундаментальний принцип демократії – принцип рівності прав.

На переконання відомого італійського соціолога та історика Г. Ферреро, опозиція є не менш важливим органом народного суверенітету, ніж уряд. Придушити опозицію означає придушити суверенітет народу [228, с. 213].

Й. А. Шумпетер у своїй праці «Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства» про взаємодію між державною владою й опозицією зазначав, що політики в парламенті не повинні діяти так, щоб завдати урядові поразки чи спричинити певні труднощі в його роботі. У такій ситуації не можливо провадити успішну політику. Це означає, що прихильники уряду повинні погодитися на його провідну роль і дозволити йому розробляти й здійснювати власну програму. Опозиція, своєю чергою, має визнати лідерство свого «тіньового кабінету» й дати йому можливість вести політичну війну в межах певних правил [211, с. 483].

Дж. Сарторі у праці «Вертикальна демократія», ведучи мову про тиранію більшості, зазначає, що відносини більшості й меншості набувають трьох великих зумовлених контекстом сукупностей значень: конституційної, виборчої (голосування) та суспільної. У конституційному контексті увагу зосереджено на меншостях. Проблема, яка виходить на перший план у такому разі, полягає в тому, що меншість або меншості повинна/-і мати право опиратися, право на опозицію. Якщо опозицію стримують, залякують, затоптують, тоді можна говорити про «тиранію більшості» в конституційному значенні цього виразу [158, с. 488-489].

На переконання вченого, «більшість за своєю природою схильна до реалізації нічим не обмеженої влади, тому в демократії вагомого значення набули інституційні гарантії, що змінюють «принцип більшості» на принцип «змінюваної більшості», коли різноманітні частини політичного організму здійснюють зміну влади» [238, с. 51].

Е. Арбластер вважає, що «є цілком слушні причини відкидати будь-яке

грубе ототожнення демократії з необмеженим принципом урядування більшості. «Народ» не можна ототожнювати з більшістю населення країни, а «урядування народу» не можна ототожнювати з урядуванням більшості, вже не кажучи про представників цієї більшості. Меншини теж становлять частину народу, і в процесах визначення політики та ухвалення рішень треба якомога більшою мірою брати до уваги їхні інтереси, погляди й переконання. Звісно, це не завжди можливо. Часто компроміс неможливий і треба вибирати з-поміж діаметрально протилежних політичних курсів. Але демократія, за якої деякі групи – етнічні, релігійні чи політичні – завжди перебувають у меншості, а отже, в опозиції, буде, напевне, нестабільною й може втратити легітимність» [3, с. 50].

Л. Даймонд переконаний, що взаємодія між державною владою й опозицією належить до елементів демократичної культури. Автор зазначає, що до важливих елементів демократичної політичної культури належать такі: толерантність до опозиції й незгоди; довіра до своїх колег політичних діячів; бажання співпрацювати, іти на компроміс, а отже, певна гнучкість, поміркованість, увічливість і стриманість у захисті своїх партійних інтересів. Звісно ж, такі усталені риси, як поміркованість і примирливість, дають демократіям змогу врівноважувати конфлікт і досягати консенсусу. Формування цих рис є одним із важливих завдань, які постають перед молодими й нестабільними демократіями [33, с. 101].

До сутності взаємовідносин між державною владою й опозицією звертається у своїх працях і відомий чеський дисидент, філософ, політик та колишній Президент Чеської Республіки Вацлав Гавел. Так, ще в 1975 році в Листі до Густава Гусака, тодішнього керівника соціалістичної Чехословаччини, Гавел пише, що «...там, де існує – принаймні певною мірою – відкрита боротьба за владу як єдина справжня гарантія публічного контролю над владою (а в результаті й будь-якої свободи слова), ця влада змушена жити, хочеться їй того чи ні, у постійному й відкритому діалозі з життям суспільства; вона змушена постійно вирішувати найрізноманітніші питання, які перед нею

ставити життя. Де не має відкритої боротьби за владу... там панівна сила не пристосовується до життя, а намагається пристосувати життя до себе...» [26, с. 40]. Цікаво, що відповідь із ЦК КПЧ вказувала на нечисті помисли Гавела, що, на їх думку, «...підтверджує справжній намір – допомогти антикомуністичній пропаганді у її нападах на чехословацьку державу, партію і народ...» [49, с. 145].

В Україні питаннями взаємозв'язків державної влади й опозиції здебільшого займаються вчені в рамках науки політології, теорії права та держави, конституційного права.

У правовій науці взаємозв'язки державної влади й опозиції досліджувалися в дисертаційних працях С. С. Шаранича «Парламентська більшість (коаліція) та парламентська опозиція: теоретико-правове дослідження» [206], О. В. Совгирі «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)» [169], І. М. Берназюк «Конституційно-правові основи опозиційної діяльності в Україні» [6].

Так С. С. Шаранич у дисертаційній роботі «Парламентська більшість (коаліція) та парламентська опозиція: теоретико-правове дослідження» окремі підрозділи роботи присвячує правовому статусу парламентської опозиції. Учений досліджує сутність парламентської опозиції, її роль, форми та моделі інституціоналізації в різних державах. Окремо виділяються проблеми та пропонуються авторські шляхи вдосконалення правового статусу опозиції у Верховній Раді України [206].

На переконання дослідника, парламентська меншість (опозиція) як потенційний суб'єкт влади й виразник думки частини суспільства, яка має право впливати на визначення політичного порядку денного, є важливим об'єктом для наукового дослідження, а її функціонування – для теоретико-прикладного аналізу [206, с. 6].

О. В. Совгіря в дисертаційній роботі «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)» досліджує питання визначення, історії становлення й теоретико-правового аналізу поняття «парламентська опозиція».

Окремі розділи роботи авторка присвячує правовому статусу опозиції в зарубіжних країнах та становленню і перспективам правового регулювання статусу парламентської опозиції в Україні [169].

Учена наголошує, що в багатьох країнах, які характеризуються як демократичні або такі, які мають на меті ними стати, невід'ємною умовою демократичності є законодавче закріплення правового статусу парламентської опозиції чи принаймні гарантій її функціонування [169, с. 3].

І. М. Берназюк, своєю чергою, у дисертації «Конституційно-правові основи опозиційної діяльності в Україні» проводить характеристику опозиційної діяльності в Україні й інших державах, розглядаючи її як самостійний вид конституційно-правових відносин. У роботі досліджуються також суб'єкти й види опозиційної діяльності в українському парламенті, Верховній Раді Автономної Республіки Крим, представницьких органах місцевого самоврядування та проблеми й перспективи їх удосконалення [6].

На думку авторки, для повноцінної реалізації положень Конституції України, які передбачають, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, з урахуванням чинної в нашій державі парламентсько-президентської форми правління, важливими є взаємодія держави й суспільства, а також формування умов змагальної, конкурентної політичної системи, що передбачає, зосібна, співіснування в представницьких органах влади різного рівня відмінних за своєю спрямованістю позицій влади й опозиції [6, с. 3].

Зачіпає питання взаємодії державної влади й опозиції також А. Р. Крусян, яка в монографічній роботі «Сучасний український конституціоналізм» розглядає конституційно-правове забезпечення політичної реформи в умовах становлення й розвитку сучасного українського конституціоналізму. На думку вченої, появу коаліції депутатських фракцій опосередкувала поява іншого суб'єкта парламентської опозиції, правовий статус якого досі законодавчо не визначено [68, с. 474].

Про парламентську опозицію, необхідність гарантування її правового

статусу на конституційному й галузевому (законодавчому) рівні задля більш тісної співпраці між нею та правлячими партіями говорить у монографічному дослідженні «Конституційно-правовий статус парламенту – Верховної Ради України» І. Є. Словська [165, с. 149]. Досліджуючи структуру Верховної Ради України, авторка констатує, що аналіз правового статусу депутатських об'єднань виявляє політичну структуру парламенту, в якому зрівняння повноважень влади й опозиції є запорукою стабільності конституційного ладу [165, с. 149].

Про опозицію як необхідний конструктивний елемент поділу влади й механізму дії стримувань і противаг між гілками влади зазначає у своїй дисертаційній роботі «Стимування і противаги в системі поділу влади в Україні (загальнотеоретичні проблеми)» Н. А. Жук. Вона підкреслює, що опозиція набуває особливого значення за умов нерозділеного правління у зв'язку з контролем за урядом, який вона здійснює [38, с. 6].

Питання взаємодії і взаємовідносин між опозицією й державною владою досліджувалися і представниками політологічної науки. Так, К. О. Ірха в роботі «Інститут політичної опозиції: світовий досвід та специфіка становлення в сучасній Україні» проводить комплексний політологічний аналіз інституту політичної опозиції. Учена визначає поняття й сутність інституту політичної опозиції, методи, основні форми та моделі її діяльності в зарубіжних державах. Особливу увагу авторка приділяє питанню критеріїв ефективності діяльності політичної опозиції в демократичних країнах і на цій основі пропонує власну модель політичної опозиції в умовах парламентсько-президентської республіки [48, с. 6].

Політична опозиція, на переконання К. О. Ірхи, в її парламентській чи позапарламентській формі є впливовим елементом демократичної політичної системи й основою демократичного суспільства. У той же час ситуативність і відсутність потужних історичних традицій опозиційної діяльності в Україні ускладнюють перехід опозиції у стан конструктивної співпраці з чинною владою [48, с. 3].

М. М. Стефурак, проводячи дослідження за темою «Механізми взаємодії політичної опозиції та влади на прикладі західних областей України», частину своєї роботи присвячує питанню інституту політичної опозиції, етапам формування та інституціоналізації опозиції, і, що найважливіше, моделям та формам її взаємодії з владою [182, с. 3].

Учений переконаний, що взаємодія влади й опозиції виникає в умовах демократичного політичного режиму, коли опозиція наділена якостями системності, конструктивізму та є інституційним елементом політичної системи держави [182, с. 10].

Системно досліджує опозицію в дисертаційній роботі «Політична опозиція в системі владних відносин України» С. С. Бондар. Авторка переконана, що сьогодні практично всі розуміють: сильна опозиція є запорукою стабільності держави. Опозиція забезпечує баланс у політичній системі й захищає країну не лише від загроз авторитаризму, але й від впливу суб'єктивних чинників під час прийняття певних рішень урядом, парламентом чи іншими владними інститутами. Опозиція, як природна противага владі, може призводити до певного напруження в політичному середовищі. Проте загрозливих рис це напруження набуває лише в тому разі, коли опозиція не має можливостей впливати на ситуацію в країні, не має формальних та інституціоналізованих можливостей виражати й відстоювати свої думку, позиції та інтереси. Тоді можна сказати, що вона повністю перебуває поза межами владних взаємодій в країні, поза межами системи владних відносин. Отож, єдиною можливою і єдиною ефективною формою діяльності для неї лишаються позасистемні акції, спрямовані на дестабілізацію, дискредитацію та повалення чинного режиму. Тому питання шкідливості чи корисності опозиції часто залежить не так від неї, як від умов її діяльності. А вони, своєю чергою, творяться владою [13, с. 1].

С. С. Бондар в окремих підрозділах роботи досліджує поняття та типи політичної опозиції, її місце в системі владних відносин, зародження, інституційні засади й чинники інституціоналізації політичної опозиції в

демократичних державах та проблеми й перспективи законодавчого регулювання її статусу в Україні [13].

Схожі питання піднімає в дисертаційному дослідженні «Політична опозиція як інститут сучасної демократії» Н. Ю. Вінничук. Авторка розглядає теоретичні основи й сутність політичної опозиції, етапи її становлення, сучасні моделі в країнах західної демократії, проблеми й перспективи інституціоналізації опозиції в сучасній політичній системі України [24].

Учена констатує, що одним із головних елементів сучасної демократії є наявність політичної опозиції, яка критикує рішення чинної влади. Зрозуміло, що законодавче регулювання й методи діяльності політичної опозиції відмінні в різних державах, але кожне демократичне суспільство передбачає можливість незгоди з рішеннями уряду і право на отримання статусу влади легально. Політична опозиція в сучасній Україні свою конструктивну функцію не виконує постійно, вона ще не стала ефективною складовою політичної системи [24, с. 1].

Зачіпає питання функціонування опозиції та її зв'язків із владою В. П. Мироненко, наголошуючи на тому, що прихід до влади опозиції і зміна правлячих партій є невід'ємною частиною демократичного процесу. Однак це зовсім не означає, що така зміна повинна відбуватися кожен електоральний цикл. Правлячим партіям важко утримати завойовані позиції, і вони знаходяться під тиском опозиції та екзогенних подій, проте вони цілком можуть вистояти, якщо вдало впораються з усіма політичними й економічними викликами [77, с. 128].

Про опозицію та механізми взаємодії з органами влади йдеться і в дослідженнях, присвячених функціонуванню й діяльності політичних партій в Україні. Так, Р. Ю. Минайло-Приходько в дисертаційній роботі «Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України» надає детальну характеристику впливів різних політичних партій опозиційного спрямування в період 1991–2015 років, наголошуючи на тому, що опозиція пройшла свою еволюцію від лівоцентриського до правоцентриського спрямування й навпаки

[76].

І. В. Зарицька акцентує увагу на проблемах взаємодії влади та парламентської опозиції в дисертаційному дослідженні «Парламентська опозиція як чинник функціонування сучасної демократії», зачіпаючи питання теоретико-методологічних аспектів опозиції, особливостей організації й діяльності парламентської опозиції в розвинутих демократіях та її становленню в Україні [42].

Інститут парламентської опозиції, на думку І. В. Зарицької, – це важливий механізм забезпечення альтернативності й багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади, відкритості й раціональності цього процесу. Його існування є органічним явищем, питомою характеристикою демократичного суспільства, ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп і невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин [42, с. 1].

Цікавим є дисертаційне дослідження Д. М. Зубрицької «Процес інституалізації політичної опозиції в Україні», присвячене проблемам інституалізації політичної опозиції, чинникам, що їй сприяють, ролі та впливу на цей процес виборчої системи, культури та свідомості [45, с. 9].

Д. М. Зубрицька вважає, що «процес інституалізації політичної опозиції відбувається на підставі таких критеріїв: зміна влади на основі виборів; характер взаємин влади й опозиції; консолідованість та активність опозиції; її вплив на ухвалення політичних рішень; характер сприйняття опозиції населенням» [45, с. 15]. Цікаво, що в запропонованому переліку критеріїв характеру взаємодії влади й опозиції є одним із ключових, адже вказує на бажання влади й готовність опозиції до спільного діалогу й консенсусу.

Про опозицію й владу та механізми їхньої взаємодії пише у своїй докторській дисертації «Політичний консенсус: детермінанти формування та основи реалізації в умовах сучасного суспільного розвитку» О. О. Григор [31]. Автор переконаний, що для досягнення політичного консенсусу визначальної ролі набуває консенсус у вирішенні проблеми взаємодії влади й опозиції.

Існування опозиції є невід'ємною рисою демократичного устрою й громадянського суспільства, демократія народжується саме в пошуках ефективних механізмів вирішення конфліктів між владою та політичною опозицією [31, с. 18].

У порівняльному аспекті проводить дисертаційне дослідження О. В. Кукуруз «Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз». Так, у роботі наголошується, що в умовах демократичної трансформації в Україні й Республіці Польща саме політична опозиція стає ініціатором соціальних і політичних змін. Досвід цих держав свідчить, що належно організована позапарламентська опозиція здатна трансформувати політичну систему або продовжити її в напрямі, відмінному від розпочатого владою. Відтак, подальший політичний розвиток українського й польського суспільств залежить від гармонізації взаємовідносин парламентської опозиції з парламентською більшістю [69, с. 7].

Водночас О. В. Кукуруз доходить до висновку, що в умовах демократичної трансформації, як в Україні, так і в Республіці Польща, крім відповідного законодавства, значну роль відіграють ставлення влади до опозиції та їх взаємодія [69, с. 16].

Розглядає опозицію в контексті правового регулювання діяльності політичних партій К. О. Турчинов. Дослідник зауважує, що однією з характерних рис, притаманних конституційно-правовому регулюванню діяльності політичних партій, є закріплення принципу політичного плюралізму, тобто багатопартійності, що передбачає, зокрема, і право меншості на демократичну опозицію [191, с. 12-13].

К. О. Турчинов звертає увагу й на порушення політичними партіями виборчого законодавства, зосібна на використання адмінресурсу для створення переваг під час проведення виборчої кампанії провладними політичними силами або створення перешкод чи штучних обмежень опозиційним політичним силам [191, с. 15]. Такі порушення, очевидно, не сприяють

належній взаємодії опозиційних політичних сил із провладними та створюють перешкоди для розвитку демократії загалом.

Концептуально розглядає взаємовідносини влади й опозиції І. А. Побочий у дисертаційній роботі «Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України». Автор, досліджуючи взаємодію влади й опозиції через призму конфлікту, доходить до висновку, що свобода й демократія насправді – це політика існування в конфлікті, це безперервний конфлікт. Водночас саме конструктивна конфліктна взаємодія влади й опозиції дозволяє зберегти соціум як цілість, тому що вони є політичним утіленням різноманітних соціальних потреб та інтересів [99, с. 24, 26].

Як бачимо, велика кількість учених різних галузей і спеціальностей зверталися у своїх доктринальних дослідженнях до проблем взаємодії державної влади й опозиції, а отже, рівень наукового опрацювання цієї тематики є достатньо високим.

У дослідженні питань правових засад взаємодії державної влади й опозиції важливо також визначитися з інструментарієм, за допомогою якого, власне, будуть проводитися наукові пошуки. Таким інструментарієм у правовій теорії прийнято вважати методологію дослідження.

Методологію по-різному визначають у науковій літературі. Так, словник іншомовних слів під методологією розуміє, по-перше, учення про методи пізнання і перетворення світу; по-друге, сукупність прийомів дослідження, які застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкту її пізнання [163, с. 430].

Автори політичного словника пропонують ще лаконічнішу дефініцію методології. За їх переконанням, методологія є вченням про методи, що використовуються в усіх видах досліджень, і властиві їм проблеми [63, с. 400-401].

Поряд із вищенаведеними словниковими визначеннями методології, сучасні дослідники правової науки проблему визначення й структури

методології розглядають дещо в ширшому контексті.

На думку П. М. Рабіновича, методологія юридичної науки – це «система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання під час вивчення державно-правових явищ» [148, с. 618-619].

М. С. Кельман вважає, що методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби й форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним тих чи тих явищ [50, с. 42].

О. В. Петришин переконаний, що методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження. Він висвітлює увесь процес досягнення наукового результату й передбачає використання відповідних засобів, прийомів і способів пізнання [97, с. 32].

Г. Ю. Лук'янова вважає, що методологія є вченням про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності й має чотирирівневу структуру. Учена розрізняє фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію; конкретнонаукові принципи, які лежать в основі теорії тієї чи тієї дисципліни чи наукової галузі; систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [74, с. 36].

М. В. Оніщук визначає методологію сучасної правової науки як, передусім, світоглядну категорію, пов'язану з науковою діяльністю вчених. На його думку, методологія дослідження – це комплексне правове вчення про світогляд і систему наукових принципів, методів, підходів і способів, які використовуються вченими для пізнання правових явищ [92, с. 53].

М. І. Козюбра резюмує, що основна увага в сучасних методолого-правових дослідженнях зосереджується на методології хоч і надзвичайно важливого, проте лише одного способу освоєння правової дійсності – науково-пізнавального, кінцевий результат якого, за усталеною традицією, пов'язується з досягненням істинного знання, тобто адекватним відтворенням у свідомості суб'єкта пізнання його об'єкта – правової реальності [54, с. 3].

Разом із тим, слід погодитися з Ю. М. Оборотовим, що сучасна

методологія юриспруденції плюралістична за своєю природою, оскільки стверджує наявність різних підходів до одного й того ж об'єкта – права й держави. Водночас це розмаїття підходів свідчить про перехід методології юриспруденції на новий рівень розвитку. Збільшення кількості підходів, пропонованих методологією для осягнення об'єкта, розширює можливості для його багатогранного аналізу юридичною наукою й підвищує ефективність наукових досліджень права й держави [85, с. 38].

З огляду на вищенаведені позиції, можна констатувати, що методологія дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації – це система методів, підходів, способів, принципів наукового пізнання, загальнотеоретичних концепцій та категорій, які сукупно розкривають правові засади такої взаємодії, зважаючи на їх специфіку й перспективи законотворчої діяльності.

Методологію дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації складатимуть такі групи методів дослідження: світоглядні (філософські) методи; загальнонаукові методи; спеціально-юридичні методи.

Вищезазначені проблеми методології правових засад взаємодії державної влади й опозиції не претендують на звання догматичного вчення, а тому кожен дослідник відповідних питань може використовувати власну методологію, збагачуючи та розвиваючи так правову науку.

Окрему групу методів дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції складатимуть світоглядні (філософські) методи: діалектичний, метафізичний, ідеалістичний, матеріалістичний тощо.

На думку П. М. Рабіновича, «філософсько-світоглядні методи визначають саму стратегію наукового пошуку, його загальну спрямованість, орієнтують на знаходження, відбір, накопичення цілком визначених у соціально-змістовному відношенні фактів, нарешті, обумовлюють характер та зміст оцінювання (інтерпретації) отриманих результатів дослідження» [149, с. 126-127].

Дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в

умовах демократичної трансформації здійснюватиметься за допомогою світоглядно-філософського методу діалектики як основоположного методу дослідження правових явищ, з одного боку. З іншого боку, за допомогою діалектики дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в умовах демократичної трансформації здійснюватиметься на основі загальних методів мислення: аналізу, синтезу, абстрагування, індукції, дедукції, узагальнення, формалізації, моделювання та аналогії.

Метод аналізу сприятиме виокремленню сутнісних ознак опозиції, дослідження яких підтвердить необхідність її взаємодії з органами державної влади.

Метод синтезу поєднає розмежовані правовою й політичною науками поняття державної влади й опозиції в єдиному розумінні їх взаємодії в інтересах народу й держави.

Метод абстрагування допоможе акцентувати увагу на формах реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції, які є квінтесенцією такої взаємодії та їх утіленням на практиці.

Індуктивний метод мислення, спираючись на дослідження окремих правових засад взаємодії державної влади й опозиції, дозволить здійснити індуктивні умовиводи про опозицію й державну владу.

Дедуктивний метод, своєю чергою, із проведених загальних досліджень про опозицію й державну владу допоможе зробити певні висновки про засади їх взаємодії в умовах демократичної трансформації.

Метод узагальнення на основі визначених правових засад взаємодії державної влади й опозиції сприятиме розширенню уявлень про засади взаємодії опозиції між власними структурними парламентськими та позапарламентськими об'єднаннями.

Метод формалізації сприятиме більш чіткому структуруванню запропонованих у дисертаційній роботі рекомендацій щодо вдосконалення механізмів взаємодії державної влади й опозиції в умовах демократичної трансформації у вигляді конкретних пропозицій щодо внесення змін і

доповнень до окремих положень Конституції та законів України.

Метод моделювання на основі глибокого вивчення правової природи опозиції й державної влади дозволить виробити стандартну (зразкову) модель механізмів взаємодії державної влади й опозиції в Україні.

Метод аналогії використовуватиметься під час дослідження окремих правових і політико-правових засад взаємодії державної влади й опозиції за аналогією з засадами взаємодії між органами державної влади й різними суспільними інститутами.

Дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції за допомогою світоглядно-філософського діалектичного методу дозволить виокремити певні закономірності й особливості такої взаємодії в період демократичної трансформації, особливо в розрізі перспектив законотворення. Глибокий аналіз проблемних питань із позицій діалектики сприятиме більш чіткому й повному розгляду різноманітних форм реалізації взаємодії державної влади й опозиції.

Наступну групу методів дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції складатимуть загальнонаукові методи: системний, структурно-функційний, порівняльний, історичний, статистичний та соціологічний.

Якщо говорити про системний метод, то зазвичай система розглядається як цілісний об'єкт, що складається з елементів, які перебувають у взаємних відносинах. Відносини між елементами формують структуру. Етимологічно поняття «система» – це складове ціле, а з позицій системного підходу будь-яке цілісне утворення, що складається з двох і більше взаємопов'язаних компонентів, є системою. Кожен компонент системи, передусім, може бути розчленований на ряд складових. Отож, система, як правило, є багаторівневою, включає як компоненти хоч і менш складні, але відносно самостійні предмети і явища.

Системний метод – це такий аспект дослідження, який передбачає розгляд об'єкта як складного й багатогранного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють його відносно незмінну структуру й

забезпечують цілісність [189, с. 14-15].

Методологічно «відобразити систему – означає виокремити її елементи, їх властивості, взаємозв'язки між ними і так званий концепт – основоположну ідею системи. Відповідно система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що мають певні властивості, на яких реалізуються відношення за деяким концептом» [194, с. 117].

За допомогою системного методу досліджуватиметься взаємодія опозиції з державною владою як певної системи, і на цій основі виділятимуться особливості взаємодії парламентської та позапарламентської опозиції як елементів системи.

Щодо структурно-функційного методу, то слід погодитися з М. В. Афанасьєвою, що «розуміння даного методу повинно виходити з того, що кожна системна одиниця має бути функціональною, тобто робити свій внесок у діяльність досягнення організаційної мети, сприяти адаптації структури в цілому: підвищувати її стійкість, ефективність взаємодії з іншими структурами, здійснювати регуляцію внутрішніх зв'язків і поведінки окремих частин» [4, с. 40].

Структурно-функційний метод сприятиме якіснішому дослідженню структурно-функційних зв'язків між окремими органами й посадовими особами державної влади та окремими суб'єктами опозиційної діяльності.

Порівняльний метод у дослідженнях державно-правових явищ часто іменується як порівняльно-правовий. На сьогодні роль і значення цього методу є достатньо високими, зважаючи на реалізацію стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі й, відповідно, укладену Угоду про асоціацію 2014 року.

У загальному розумінні «порівняльно-правовий метод – це метод вивчення правових систем різних держав шляхом зіставлення однойменних правових норм, інститутів, принципів тощо та практики їх застосування [215, с. 666].

Використання в процесі дослідження порівняльного методу сприятиме

висвітленню питань правових засад взаємодії державної влади й опозиції в Україні та європейських державах. Це дасть змогу визначити основні тренди й закономірності реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції в зарубіжних державах і дозволить уникнути помилок, із якими стикалися держави в процесі демократичної трансформації й розвитку.

Разом із тим, погоджуємося з позицією В. Л. Федоренка, що «попри зазначені переваги порівняльний метод вимагає поміркованого застосування, адже не у всіх випадках механічне запровадження тих чи інших моделей взаємовідносин в національну практику будівництва дає позитивний результат» [197, с. 52].

Підтримуємо позицію Н. В. Агафонової про те, що «історичний метод, метод історизму є загальнозатребуваним у дослідженнях правових явищ. Він ґрунтується на визнанні причинно-наслідкових зв'язків у історичному розвитку певних правовідносин» [2, с. 31]. Безсумнівно, практичні й теоретичні проблеми реалізації взаємовідносин між органами державної влади та суб'єктами опозиційної діяльності не можливі без історичного підходу до вирішення означених завдань дослідження.

За допомогою історичного методу вдасться провести ґрунтовний аналіз та систематизацію знань про тенденції розвитку взаємовідносин державної влади й опозиції на різних історичних етапах розвитку Української держави. Крім того, історичний метод сприятиме дослідженню не лише генези становлення й динаміки розвитку правових засад взаємодії державної влади й опозиції, але і передумов і причин їх неналежної якості. Згаданий метод, за переконанням В. Л. Федоренка, дає змогу уникнути програшних моделей вирішення відповідних проблем [197, с. 54].

Статистичний метод «як спосіб кількісного дослідження державно-правових явищ за допомогою методів статистики» [10, с. 50] стане в нагоді під час дослідження, наприклад, великої кількості зареєстрованих проєктів законів України «Про опозицію» як показника, який демонструє небажання влади врегульовувати взаємовідносини з опозицією на рівні нормативно-правового

акту.

Соціологічний метод застосовуватиметься під час аналізу різних соціологічних досліджень про ефективність взаємодії державної влади й суб'єктів опозиційної діяльності, про ставлення громадян України загалом до опозиції й діяльності, яку вона провадить, про можливі форми порозуміння між владою й опозицією.

Окрему групу методів дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації складатимуть спеціально-юридичні (формально-юридичний та герменевтичний (метод тлумачення)) методи.

Формально-юридичний метод, на переконання вчених-правознавців, «дає можливість пізнати внутрішні форми правових явищ і процесів, на підставі узагальнення й виявлення їх ознак сформулювати дефініції досліджуваних понять, а також з'ясувати волю законодавця, виражену в тексті закону» [40, с. 33]. Сутність цього методу полягає в тому, «що шляхом різних логічних операцій окремі правові положення трансформуються в загальні поняття, з яких виводяться певні логічні висновки і здійснюється тлумачення розглядуваних категорій» [40, с. 34].

Формально-юридичний метод дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації сприятиме аналізу останніх з позицій права, визначенню правових дефініцій та з'ясуванню змісту нормативно-правових актів і проєктів нормативно-правових актів. Крім того, цей метод дозволить запропонувати авторські визначення понять «правові засади взаємодії державної влади та опозиції», «методологія дослідження правових засад взаємодії державної влади та опозиції» тощо. Проводитиметься професійне дослідження нормативно-правового матеріалу, зокрема положень Конституції України, законів України «Про Регламент Верховної Ради України» [136], «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [141], «Про політичні партії в Україні» [129] тощо.

Щодо герменевтичного методу, то, на думку А. М. Бернюкова,

«юридична герменевтика – це потужний методологічний напрямок юриспруденції, в центрі дослідження якого перебуває процес інтерпретації змістів правової реальності у всій різноманітності її проявів» [8, с. 12]. А. С. Головін визначає юридичну герменевтику «як самостійний методологічний напрям, предметом якого є способи з'ясування, роз'яснення змісту (тлумачення) та викладу правової норми (юридична техніка)» [29, с. 45]. П. М. Рабінович вважає, що герменевтика «є загальною теорією розуміння, яка має «виходи» чи не на всі етапи та зони правового регулювання у загальнотеоретичному правознавстві. У ній нині вироблено такі поняття, положення та процедури, використання яких дозволяє піднести наукову та практико-прикладну розробку тлумачення юридичних норм на якісно новий рівень» [147, с. 66].

Герменевтичний метод під час дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації застосовуватиметься в аналізі рішень Конституційного Суду України, що стосуються такої взаємодії.

У структуру методології дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації, крім наукових методів, входитимуть також принципи наукового пізнання: принцип науковості, принцип об'єктивності, принцип повноти і всебічності, принцип наступності, принцип конкретності та принцип комплексності.

Принцип науковості під час дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції сприятиме встановленню наукової істини про механізми такої взаємодії й особливості їх розвитку в період демократичної трансформації.

Принцип об'єктивності дозволить розглянути взаємодію державної влади й опозиції з різних аспектів та визначити переваги й недоліки тих чи тих механізмів такої взаємодії. У контексті перспектив законотворчої діяльності зазначеної взаємодії принцип об'єктивності покаже всю складність і суперечність досліджуваної проблематики.

Принцип повноти і всебічності дозволить провести дослідження максимально повно, в тісному взаємозв'язку з іншими правовими та політико-правовими явищами. Наприклад, дослідження механізмів державної влади й опозиції розкриватиметься через дослідження природи інституту розпуску парламенту главою держави.

Принцип наступності під час дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції методологічно сприятиме використанню наукових методів, принципів і напрямів дослідження тем правового та політико-правового характеру.

Принцип конкретності в дослідженні правових засад взаємодії державної влади й опозиції дозволить визначити відповідні механізми не лише з позицій теорії, але й із позицій практики. Власне, конкретні приклади взаємовідносин між органами державної влади та парламентською і позапарламентською опозицією суттєво збагатять саме дослідження й наповнять його фактичним змістом.

Принцип комплектності сприятиме проведенню дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації комплексно, із позицій не лише правової науки, але й інших суспільно-політичних наук: філософії, політології та соціології.

Отже, використання вищенаведеного методологічного інструментарію дозволить провести комплексне дослідження за різними напрямками. Основні напрямки дослідження спиратимуться на визначення правової природи й сутності опозиції, її характерних ознак та можливих моделей взаємодії з органами державної влади.

Окремий напрям дослідження стосуватиметься реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації. Методологія дослідження дозволить проаналізувати принципи взаємодії державної влади й опозиції, а також виокремити основні правові та політико-правові механізми такої взаємодії.

Особливим напрямком дослідження стане аналіз зарубіжного досвіду

опозиційної діяльності у взаємодії з органами державної влади. Реалізація стратегічного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, закріпленого на рівні положень Конституції України, вимагає детального та прискіпливого аналізу досвіду конституційних держав Європи з питань взаємовідносин між державною владою й опозицією.

Широкий методологічний апарат дозволить також вийти на питання реформування механізмів взаємодії державної влади й опозиції та дозволить виокремити проблеми й накреслити перспективи вдосконалення правового регулювання таких механізмів.

1.2 Опозиція: поняття, сутність, функції

Визначивши достатній рівень опрацювання в науковій літературі проблематики взаємодії державної влади й опозиції та проаналізувавши методологічний інструментарій дослідження, перейдемо безпосередньо до питання сутності опозиції як політико-правового явища.

Словник іншомовних слів та політичний словник визначають поняття опозиції (від лат. *oppositio, oppositio* – протиставлення), по-перше, як опір, протидію, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам; по-друге, як угруповання в політичній партії, яке виступає проти загального курсу партії; по-третє, як фракції партій чи груп, що виступають проти правлячої партії в парламентських республіках [163, с. 482; 105, с. 553].

Схоже визначення знаходимо і в юридичній енциклопедії, яка розглядає опозицію як: «1) протидію, опір офіційній політиці, певним діям і поглядам; 2) політичну партію або інші угруповання, які виступають проти політики більшості або правлячого режиму, пропонують альтернативну політику, інший спосіб розв'язання проблем» [215, с. 282].

Своєю чергою, політологічний словник, крім наведених вище дефініцій, визначає опозицію також як групу осіб / організацію, виключену з процесу

прийняття рішень органами влади та яка виступає проти політичних поглядів і дій представників владних структур [105, с. 545].

У словнику політичної науки йдеться про те, що політична опозиція – це протидія позиції чи поглядам влади або групам владних еліт, а в окремих випадках думці більшості населення. У функційному плані опозицією може бути не будь-яка політична структура, а лише співмірна з панівною за політичною могутністю [102, с. 294].

Кембриджський словник визначає опозицію як обраних у деяких політичних системах політиків, що належать до найбільшої партії, яка не формує уряд [234].

Польський політичний словник розглядає опозицію як «організовану групу, що виражає в формалізованій (політична партія, парламентська коаліція) або неформалізованій спосіб супротив політичній владі держав (системна опозиція) або устрою (антисистемна опозиція)» [240].

На думку експертів, опозиція є організованою групою суб'єктів, яка на основі спільного інтересу різними доступними засобами веде боротьбу за можливість володіння домінувальним політичним ресурсом і, залежно від форми функціонування, може набувати таких ознак, як системність та інституціоналізованість [181].

І. М. Берназюк зазначає, що початок інституціоналізації опозиції поклала Велика Британія. Учена зазначає, що «ще в XVIII ст. один із перших теоретиків опозиції англієць Г. Болінгброк у творі «Dissertation Upon Parties» [220] доводить, що істинна свобода нероздільна з боротьбою, що в конституційних державах нагляд народу та кожної окремої особи за урядом та його заходами становлять суттєву необхідність, і що ніяка форма правління, ніяка організація не можуть бути захищені від народних виступів» [7, с. 49]. Доповнює таку позицію О. Чижова, яка, спираючись на ідеї англійського мислителя, вважає, що з XVIII ст. опозиція тлумачилась як конституційний принцип лояльності, суть якого полягала в забезпеченні балансу влади, контролю й критики діяльності уряду, внесенні прагматичних пропозицій щодо реформування

державно-правових інститутів та інституцій [204, с. 136].

Французький філософ Ф. Гізо обґрунтовує потребу участі опозиції в процесах здійснення державної влади, управління суспільством, збереження свободи й основних правових гарантій громадян [27, с. 311-312], а німецький соціолог Р. Міхелс аргументує потребу надання опозиції інституціональної форми, щоб вона могла брати участь у процесах прийняття державних рішень, і потребу збільшення конструктивності опозиції як інструменту заміщення влади [78, с. 549].

С. Г. Рябов вважає, що опозицію необхідно розглядати в єдності трьох її сутностей: статусу того, хто потерпів політичну поразку, стану конфронтації з суперниками та оспорювання урядового курсу [155, с. 8]. Звідси, опозиція – це уповноважене й інституціоналізоване представництво інтересів громад на рівні ухвалення суспільних рішень, критичне оцінювання урядової політики, вимога її корекції, приведення її у відповідність до дійсних потреб, кваліфіковане висування альтернатив щодо неї [155, с. 16].

На думку Г. Ф. Постриганя, «опозиція – це сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, реалізованої чинною владою, або методів реалізації цієї політики й ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб зайняти центральне місце у владній системі» [106, с. 172-173].

П. П. Шляхтун під парламентською опозицію розуміє групу парламентаріїв або парламентську фракцію політичної партії, яка не бере участі у формуванні уряду й виступає проти урядової політики. Крім того, учений переконаний, що парламентська опозиція має сенс лише в країнах із парламентарними формами правління, де уряд формується партією чи коаліцією партій, що мають більшість парламентських мандатів [210, с. 323].

О. В. Совгиря вважає, що «парламентська опозиція є добровільним об'єднанням народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), які не підтримують офіційний політичний курс Президента України та / або Кабінету Міністрів і, як правило, не є членами політичної партії чи блоку, яка/-

ий висунула/-в кандидатуру чинного Президента України на виборах Президента України. Вони не представлені в складі Кабінету Міністрів України й можуть здійснювати таку діяльність: зміну офіційного політичного курсу Президента України та / або Кабінету Міністрів України; легальне усунення з посади Президента України чи окремих членів Кабінету Міністрів України або його відставку в цілому; контроль за діяльністю Президента України та / або Кабінету Міністрів України. Право на таке об'єднання гарантоване Конституцією України» [170, с. 15-16].

І. Є. Словська вважає, що досліджуючи правову природу опозиції та її діяльності в парламенті – Верховній Раді України, необхідно розмежовувати поняття «парламентська опозиція» і «меншість». Так, на думку вченої, парламентську опозицію треба тлумачити як фракцію (добровільне депутатське об'єднання фракцій), яка оголосила на пленарному засіданні про опозиційність до політичного курсу парламентської більшості та / або уряду. Меншістю, своєю чергою, слід визнавати фракцію (фракції), яка/-і не приєдналася/-ися ні до опозиції, ні до парламентської більшості [165, с. 147].

Г. О. Федоренко визначає політичну опозицію з точки зору конституційного права – як сукупність парламентських фракцій, груп, не згодних із політичним курсом Президента України та / або Кабінету Міністрів України й не представлених у складі уряду [198, с. 15].

С. С. Бондар переконана, що необхідно відокремлювати поняття «політична опозиція» як від «опозиції суспільної», так і від «парламентської меншості», вважаючи що політична опозиція як суб'єкт в системі владних відносин характеризується наявністю ряду таких специфічних якостей, як організованість, претензія на владу тощо [13, с. 8].

Політична опозиція, на думку вченої, є інститутом представництва й відстоювання інтересів громадян, який реалізується здебільшого як сукупність організаційних форм і який не бере участі у формуванні вищих виконавчих органів влади, однак виконує такі функції: здійснює системну критику правлячого режиму, має власні принципи й базові положення, які відстоює

всіма можливими засобами, формує програму розвитку суспільства, яка є альтернативою до задекларованої владою [13, с. 8].

Поряд із тим, опозиція в найзагальнішому значенні цього поняття є організованою групою суб'єктів, які на основі спільного інтересу ведуть боротьбу різними доступними засобами за можливість володіти домінуючим політичним ресурсом і залежно від форми функціонування можуть набувати ознак системності й інституціоналізованості [12, с. 69].

Н. Ю. Вінничук виокремлює два підходи до визначення сутності політичної опозиції: функційний підхід (ідеться про призначення опозиції, її діяльність і функції – протидію, протиставлення, протест): опозиція в такому разі тлумачиться як право меншостей критикувати більшість, здійснювати контроль і здобувати електоральну підтримку для захисту альтернативних позицій; структурно-організаційний підхід підкреслює роль опозиції як інституціональної складової політичної системи; на перше місце в такому разі висуваються суб'єкти опозиції, як правило, політична партія. Опозиція визначається як політичне угруповання, партія чи вільна асоціація громадян, що бажає змінити уряд та його політику [24, с. 6]. Саму ж політичну опозицію вчена розглядає як організовану політичну силу, яка критикує владу й здійснює контроль за нею [24, с. 6].

І. В. Зарицька визначає опозицію як інституціоналізоване представництво інтересів громадян на рівні ухвалення суспільних рішень, критичного оцінювання урядової політики, вимоги її корекції, приведення її у відповідність дісним потребам, кваліфікованого висування альтернатив. Місія опозиції, на думку науковиці, полягає не в тому, щоб заперечувати чинну владу, а в тому, щоб генерувати альтернативну щодо здійснюваного урядом курсу політику. Опозиція – це інститут, метою якого є вираження інтересів і цінностей, які не представлені в діяльності правлячого режиму. Так, опозиція виражає й консолідує протестну активність населення, формує вимоги, які опонують поведінці влади або корегують її [42, с. 12].

З огляду на вищенаведене вчена відзначає три головні значення поняття

опозиції: а) стан, у якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, перебування в меншості або й узагалі поза межами «поля» впливової політичної взаємодії; б) політичне суперництво, протиборство політичної сили з іншим, рівнозначним їй суперником; в) незгода з урядовим курсом правлячої політичної сили, її критика, забезпечення й висунення альтернатив [42, с. 6].

Д. М. Зубрицька вважає, що політичну опозицію необхідно розглядати в широкому й вузькому значенні. У широкому розумінні політична опозиція є політичною силою чи сукупністю політичних сил, груп та рухів, що протистоїть/-ять політичній більшості, офіційному курсу держави й урядовій діяльності. У вузькому розумінні політична опозиція – це елемент політичної системи, партія чи партії та їх фракції в парламенті, незгодні з урядовим курсом і методами його реалізації [45, с. 7].

На думку О. В. Кукуруз, політична опозиція – це інститут політичної системи, що включає організовані політичні сили, які не схвалюють програму й діяльність влади, пропонують альтернативні рішення і прагнуть для їх реалізації замінити владну команду [69, с. 7].

Учена дотримується інституціонального підходу щодо визначення поняття «політична опозиція», в рамках якого останнє розглядається в трьох аспектах: 1) політична опозиція ототожнюється з парламентською; 2) політична опозиція включає діяльність організованих політичних і громадських сил; 3) політична опозиція охоплює діяльність лише політичних сил. Своєю чергою, політична сила може вважатися політичною опозицією відповідно до таких критеріїв: 1) чітка структура; 2) наявність альтернативної політики; 3) оприлюднення своєї позиції щодо політики влади; 4) бажання замінити чинну владу безпосередньо або, якщо це не суб'єкт виборчого процесу, то підтримка певної політичної сили [69, с. 7].

І. А. Побочий розглядає політичну опозицію крізь призму комунікативного підходу. На думку науковця, це поняття полягає в діалоговому спілкуванні влади з опозицією й суспільством у цілому. Відтак, політична влада – це результат вибору електоральної більшості внаслідок постійно діючого

політичного дискурсу. Своєю чергою, політична опозиція є альтернативою владі. Вона обрана меншістю, чий інтереси представлені або не представлені в парламенті [99, с. 5].

М. В. Оніщук переконаний, що під опозицією є частина народних депутатів у парламенті, які об'єктивно знаходяться в меншості щодо тих депутатів, які об'єдналися в коаліцію й формують керівні органи законодавчої й виконавчої влади. Опозиція здійснює свою політичну діяльність шляхом контролю за сформованою коаліційною більшістю владою шляхом її критики й висунення альтернативних програм і законопроектів із метою завоювання довіри виборців, перемоги на наступних виборах та отримання політичної влади [93, с. 36].

Польський вчений С. Божик вважає, що «опозиція – це загальні політичні угруповання, що не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо нього і реалізованої ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні та законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ або зміни актуальної політичної і суспільно-економічної системи» [221, с. 10].

У контексті розглянутого питання потрібно також зазначити, що поняття «опозиція» необхідно відрізнити від поняття «опозиційна діяльність». На переконання К. В. Тарасенка, опозиційну діяльність можуть здійснювати будь-які суб'єкти суспільно-політичної системи: політичні партії, громадські об'єднання, окремі громадяни. Ці суб'єкти опонують владі, насамперед, через основні права й свободи, які реалізуються в цілях опозиційної діяльності (свобода думки й слова, свобода маніфестацій, свобода зборів). Формами прояву опозиційної діяльності є політичні акції, публічні заходи протестного характеру, преференції «малим» партіям й іншим об'єднанням громадян, які беруть участь у суспільно-політичному житті. Опонування владі пов'язане також із роботою журналіста, аналітика, експерта, які публікують матеріали (оголошуються опозиційні думки), у яких критикуються посадові особи та / або

політика уряду [187, с. 116].

Поняття «політична опозиція», на думку вченого, характеризує, своєю чергою, лише визнану й інституціолізовану в такій якості політичну меншість, «вбудовану» в систему влади (наприклад, опозиційна партія, опозиційне об'єднання депутатів). «Прояв активності формалізованої політичної опозиції окреслено рамками її конституційно-правового статусу. Діяльність політичної опозиції в стінах парламенту і за його межами здійснюється в рамках закріплених конституцією й нормативно-правовими актами прав і обов'язків меншості та більшості, яка протиставлена їй» [187, с. 116].

А. Й. Француз вважає, що термін «опозиція» може використовуватись у двох значеннях. У першому ми визначаємо опозицію сукупністю всіх політичних сил, які на певний момент визначальних політичних ресурсів впливу на державну владу в своєму розпорядженні не мають. До таких політичних сил належать як безпосередні суб'єкти політичної конкуренції, так й інші суб'єкти, чия позиція з офіційною не збігається і які мають або чинять вплив на громадську думку. Таке розуміння поняття «опозиція» є доволі широким, відтак, потребує подальшого аналізу й уточнення (тобто необхідно виділяти різних суб'єктів цієї опозиції, з'ясувати їх відмінності, методи діяльності тощо). У другому випадку опозиція тлумачиться як сукупність тих політичних сил, які протиставляють себе офіційній публічній владі. Вони висловлюють свою незгоду щодо курсу її політичних дій чи наявної стратегії державного управління, виступають із критикою провадженої державної політики, пропонують альтернативну програму чи мають альтернативне бачення суспільного й державного розвитку [200, с. 9].

І. Павленко під «політичною опозицією» пропонує розуміти політичну партію або групу політичних партій, які не взяли участі у формуванні вищих органів виконавчої влади, ставляться критично до політичної програми, запропонованої чинною владою, сформуvalи альтернативну програму дій та чиєю основною метою є досягти влади конституційними методами [95, с. 26].

С. Конончук та О. Ярош визначають «політичну опозицію» як політичні

рухи, які відстоюють ідейні та політичні погляди й моделі розвитку, альтернативні правлячій політичній силі [58, с. 7].

О. Сас переконана, що опозицію потрібно розглядати «стосовно чинної влади, яка є протилежним політичним полюсом, без якого неможливе існування системи політичної конкуренції, що в політиці, як і в системі ринкової економіки, забезпечує добір найкращих, найсильніших професійних гравців-виконавців» [159].

С. С. Шаранич визначає, що «опозиція є невіддільним елементом політичної системи, що виявляється в її участі у здійсненні влади й політичних відносинах, наявності соціально-політичної орієнтації та спрямованості діяльності на забезпечення стабільності й порядку. Вона полягає в цілеспрямованій діяльності уповноважених суб'єктів конституційно-правових відносин, що передбачає здійснення контролю за органами державної влади й органами місцевого самоврядування, критику їх роботи та створення альтернативної програми розвитку держави (окремого регіону) і формування позитивного досвіду управлінської роботи й кадрового потенціалу» [206, с. 10-11].

На переконання У. В. Ільницької, «поняття «опозиція» є багатоаспектним, багатогранним і кожне визначення характеризує опозицію з акцентом на певному аспекті». Узагальнюючи різні підходи до трактування поняття «опозиція», вчена визначає, що «опозиція – це форма протистояння, опору, протидії певній політиці, політичній лінії, діям, офіційному курсу правлячих сил. Опозиція розглядається і як сукупність політичних партій, партійних угруповань, громадських рухів, організацій, груп осіб, які перебувають у меншості, виступають проти певної політичної лінії, думки, політики уряду, системи влади, конституції, політичної системи загалом і які прагнуть усунути від влади правлячу державно-політичну еліту, передати владу іншій політичній силі або хоча б здійснювати вплив на процес прийняття політичних рішень» [47, с. 49].

Своєю чергою, під «парламентською опозицією» У. В. Ільницька розуміє

парламентську (депутатську) групу або фракцію, представлену в парламенті політичною партією або коаліцією партій, не згідною/-их із політичним курсом виконавчої влади та / або глави держави і яка/-і виступають проти діяльності уряду та / або глави держави з принципових питань державної політики [46, с. 78].

Н. І. Піскарьова вважає, що «політична опозиція є одним з найважливіших і найменш вивчених інститутів сучасних політичних систем, під якою слід розуміти організовану форму вираження інтересів, альтернативних або протилежних інтересам влади, це організована група осіб – суб'єктів, яка веде боротьбу за володіння домінуючим політичним ресурсом країни (системи), де цей владний ресурс є основою для здійснення владних повноважень у системі» [98, с. 8].

Вихідною точкою у справі визначення правового статусу опозиції є її сутність. Сутнісною характеристикою опозиції, на думку англійських дослідників Уейда і Філіпса, є «її відповідальність, яка полягає в тому, що, критикуючи уряд, опозиція усвідомлює, що рано чи пізно вона посяде його місце» [225].

Зважаючи на наведені вище думки вчених щодо визначення опозиції, вважаємо за доцільне в цьому питанні також дотримуватися позиції про «широкий» та «вузький» підходи щодо інтерпретації цього політико-правового явища.

Опозиція, згідно з «широким підходом», – це сукупність парламентських, позапарламентських об'єднань, громадян України та інших категорій осіб, які не поділяють офіційний внутрішньополітичний чи / та зовнішньополітичний курс, який провадять органи державної влади.

Своєю чергою, «вузький підхід» передбачає визначення поняття лише інституціоналізованої опозиції в її парламентському вигляді. На нашу думку, парламентська опозиція – це сукупність депутатських фракцій та народних депутатів України, які не ввійшли до складу коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, офіційно заявили про свою опозиційність та виявили

бажання об'єднатися задля спільної роботи щодо критики діяльності Кабінету Міністрів України і контролю за нею.

У характеристиці опозиції як політико-правового явища важливо також дослідити її функції як основні напрямки, сферу діяльності суб'єктів опозиційної діяльності щодо їх впливу на суспільні відносини й відносини з органами державної влади.

Основні функції опозиції визначені резолюцією Парламентської Асамблеї Ради Європи «Процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті». Відповідно до положень резолюції, «одна з головних функцій опозиції – це можливість запропонувати надійну політичну альтернативу до більшості, що є при владі, в наданні на суспільний розгляд інших політичних варіантів. Шляхом контролю та критики роботи уряду при владі, постійної оцінки дій уряду та притягнення уряду до звітності, опозиція працює для забезпечення прозорості державних рішень і ефективності в управлінні державними справами, забезпечуючи, таким чином, захист державного інтересу і запобігаючи зловживанню та неправильному управлінню» [146].

Н. Ю. Вінничук вважає, що «основними функціями опозиції у демократичній політичній системі виступають: 1) репрезентація інтересів; 2) комунікативна функція; 3) критика та формування альтернатив у політиці; 4) зняття громадського невдоволення; 5) участь у вирішенні конфліктів» [24, с. 4].

У. В. Ільницька зазначає, що в демократичних країнах світу функціями опозиції є такі: 1) напрацювання альтернативних пропозицій щодо владних рішень й урядової політики; 2) ведення конструктивних дискусій навколо політики уряду, що, своєю чергою, зумовлює покращення якості політичних рішень; 3) критика офіційного курсу й політики уряду / глави держави; 4) вираження соціального невдоволення; 5) спостереження й контроль за діями й рішеннями правлячої партії, що, своєю чергою, обмежує можливості зловживання владою та підтримує владну партію у стані «бойової готовності»;

б) обмеження монополії на прийняття політичних рішень виключно провладною силою; 7) формування конкуренції правлячій еліті; 8) недопущення зміщення курсу уряду; 9) підтримка соціальної стабільності; сприяння горизонтальній ротації еліт і конституційній зміні влади в державі (адже опозиційні партії чергуються при владі, забезпечуючи представництво різних соціально-політичних сил); 10) забезпечення високого ступеня консенсусу під час прийняття рішень через врахування інтересів не частини (хоч і більшості) суспільства, а інтересів суспільства як цілого; 11) формулювання й вираження думок, позицій тієї частини суспільства, яку вона репрезентує; 12) вирішення конкретних суспільно-політичних проблем; 13) надання динамічності перебігу політичних процесів у державі» [47, с. 49-50].

На думку відомого науковця В. Гошовської, слід вирізняти такі функції опозиції: 1) репрезентація інтересів – артикулювання опозицією інтересів соціальних груп, проігнорованих урядом; 2) комунікативна функція: опозиція виконує функцію посередника між владою й громадськістю. Вона надає уряду інформацію щодо найменших змін громадської думки, щоб він міг трансформувати політичний курс. Так само опозиція забезпечує альтернативною інформацією громадськість. На основі цього громадськість може брати участь у політичному процесі; 3) критика й формування альтернатив у політиці; 4) участь у вирішенні конфліктів [103, с. 21-23].

На переконання І. Чміль, сучасні функції опозиції в демократичних країнах, «полягають: 1) в оцінюванні та контролі за виконанням урядових програм та владних рішень на всіх рівнях управління; 2) у виробленні й представленні альтернативних підходів як до тактики діючого уряду, так і до стратегічних політичних засад, на основі яких взаємодіють уряд і парламентська більшість» [205, с. 216].

В. К. Орловський виокремлює такі функції опозиції: 1) формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, які пропонують альтернативні пропонованим владою шляхи розвитку суспільства або зазнають утисків; 2) організована критика владних інститутів, внесення альтернатив

офіційній політиці та здійснення контролю за діяльністю чинної влади; 3) спрямування суспільного невдоволення владою в демократичні, цивілізовані форми, замість ірраціональних, руйнівних дій [94, с. 42].

Н. К. Пеньковська пропонує такі «функції опозиції у політичній системі: представницьку, інформаційну, функції критики та контролю, формування альтернатив суспільного розвитку, порядку денного, вирішення конфліктів, сприяння демократизації суспільства, політичній конкуренції та плюралізму» [96, с. 262].

Н. І. Піскарьова переконана, що функціями політичної опозиції є: 1) вираження невдоволення офіційною політикою влади; 2) контроль за діяльністю правлячої партії; 3) стимулювання переходу від одного політичного курсу до альтернативного; 4) самоорганізація громадянського суспільства; 5) підвищення якості прийняття політичних рішень органами державної влади [98, с. 9].

М. М. Стефурак виділяє сім основних функцій опозиції, зокрема: 1) опору (протиборство, протидія певній політиці, протистояння певній політичній силі, інституту, рішенню); 2) репрезентації інтересів (формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, які залишились поза увагою уряду); 3) інформаційно-комунікативна (посередницький процес між опозицією, владою та суспільством: з одного боку, надає інформацію про зміну громадських настроїв владі, а з іншого – забезпечує громадськість альтернативною інформацією про рішення й дії влади; процес інформування виборців про свою діяльність); 4) критики й формування альтернатив у політиці (організована, конструктивна критика владних інститутів, систематична критика урядової програми, внесення альтернативи офіційній політиці, підготовка альтернативних лідерів, добір здібних політиків, їх презентація в парламенті); 5) контролю (контроль за діяльністю влади, здійснення контролю над урядом і керованими ним органами управління (міністерствами, комітетами, відомствами); 6) зняття громадського невдоволення (мобілізація на свій бік громадської думки, спрямування суспільного невдоволення владою в

демократичні, цивілізовані, легітимні форми, замість деструктивних, руйнівних дій); 7) вирішення конфліктів (вирішення конфліктів між групами інтересів і стримання розвитку конфлікту в межах політичної системи) [182, с. 20-21].

О. В. Совгіря, досліджуючи правовий статус парламентської опозиції, виділяє, насамперед, цілі діяльності парламентської опозиції: 1) напрацювання альтернативного офіційному політичного курсу, здійснення діяльності, спрямованої на врахування його положень під час здійснення поточної політичної діяльності; 2) забезпечення стабільності соціальних відносин шляхом виявлення й відстоювання інтересів тієї частини виборців, що складає меншість [170, с. 52].

О. В. Совгіря, відповідно до вказаних цілей, визначає такі функції парламентської опозиції, як 1) напрацювання альтернатив політиці правлячих сил для забезпечення балансу влади; 2) здійснення контролю над урядом і керованими ним органами управління; 3) критика урядової програми; 4) формування «тіньового кабінету» (якщо виникне потреба замінити уряд чи інші політичні структури); 5) мобілізація на свій бік громадської думки певних прошарків населення; 6) інформування виборців про свою діяльність і перебіг політичного процесу; 7) підготовка й добір кадрів, їх презентація у парламенті [170, с. 53].

Переконані, що у взаємодії державної влади й опозиції остання повинна виконувати такі функції: 1) контролю за державною владою з приводу додержання Конституції та законів України; 2) конструктивної критики діяльності органів і посадових осіб державної влади; 3) пропонування альтернативних шляхів вирішення питань життєдіяльності держави; 4) комунікації з органами державної влади й інститутами громадянського суспільства; 5) підтримки державної влади в питаннях загальнодержавного характеру й національних інтересів України.

1.3 Класифікація правових засад і форм взаємодії державної влади та опозиції

Дослідивши правову природу опозиції й визначивши її основні ознаки, перейдемо безпосередньо до класифікації правових засад і форм її взаємодії з органами державної влади. Для більш точного й повного аналізу правових засад і форм взаємодії державної влади й опозиції вважаємо за необхідне дослідити основні моделі й типи опозиції.

На сьогодні в західноєвропейській доктрині існує кілька узагальнених моделей політичної опозиції, серед них: 1) вестмінстерська модель; 2) німецька модель; 3) французька напівпрезидентська модель; 4) скандинавська модель. Вони розрізняються за двома основними критеріями – це рівень формальної інституціоналізації (описує ступінь включення опозиційних партій у формальні структури парламенту) і рівень законодавчого впливу (описує роль меншості в законодавчому процесі).

До вестмінстерської моделі, насамперед, належать парламенти Об'єднаного Королівства, Австралії, Ірландії, Канади та Індії. Суть її полягає в тому, що в парламенті присутня найбільша партія, яка виступає проти правлячої партії. Така партія називається «офіційною». Ця офіційна опозиція створює уряд, який називається «тіньовим кабінетом». До нього входять вищі посадові особи, а очолює його керівник. Він офіційно займає посаду в парламенті й отримує зарплату з державного бюджету. Найголовнішою перевагою цієї моделі є законодавче регулювання ролі опозиції. Попри те, що офіційний статус опозиції дозволяє їй критикувати політику уряду, таку критику опозиція не може повністю реалізувати. На практиці робота опозиції є обмеженою, адже не може приймати закони через недостатню кількість голосів. У подальшому це може призвести до конфліктних ситуацій у країнах із такою моделлю.

Німецька модель реалізується в парламентах Німеччини й Австрії. Для

цієї моделі властиво те, що члени партії виконують роль лише депутатів парламенту. Однак такі депутати володіють правами законодавчого характеру. Вони мають право накладати вето на законопроекти, які ініціює уряд. Головною характеристикою цього типу моделі є провідна роль опозиції через її законодавче регулювання. Головним недоліком моделі є обмеження спроможності уряду проводити політичні реформи, оскільки уряд повинен обов'язково враховувати думку опозиції.

Характерною особливістю французької напівпрезидентської моделі є співвідношення з напівпрезидентською системою розподілу влади. Порівняно з іншими моделями вона є особливо слабкою. У такому разі роль опозиції в державі виконує президент, що, своєю чергою, призводить до численних проблем і політичних розбіжностей. На наш погляд, функціонування такого різновиду опозиції лише питання часу, адже президент не може належати до конкретної гілки влади. Особливо у Франції нерідко трапляються випадки, коли президент належить до тієї ж партії, що й правляча партія в парламенті.

Юридична природа скандинавської системи характеризується наявністю великої кількості малих партій, які за своїм бажанням не формують коаліційні уряди. Партія, представлена в уряді, здебільшого є партією меншості, коли опозиція складає більшість у парламенті. Також роль її в управлінні відіграють звичаї, які дозволяють меншості впливати на законодавчий процес в країні. Як бачимо, ці моделі не дають рекомендацій щодо розробки законодавства, яке визначає й захищає роль опозиції. Вони діють в межах історичних традицій, які склались на практиці, а не на законодавчому рівні.

Аналізуючи критерії, за якими ці моделі слід розрізняти, Н. І. Піскарьова доходить до думки, що ними є 1) рівень формальної інституціоналізації, який визначає ступінь включення опозиційних партій у формальні структури парламенту, і 2) рівень законодавчого впливу, що описує роль меншості в законодавчому процесі, встановлену за формальними й неформальними правилами і звичаями [98, с. 10].

Що стосується типів опозиції, то загалом можна знайти безліч

класифікацій тих чи тих авторів. Розпочати потрібно з типології видатного вченого Р. Даля. Він у 70-х роках ХХ століття запропонував розподілити опозицію за цілями опозиційної діяльності на структурну та неструктурну.

Структурною, за Далем, є така опозиція, яка прагне змінити головні сфери функціонування держави (політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура) або запобігти змінам у них, тому що не поділяє погляди уряду щодо їх розвитку. Неструктурною опозицією є така, що прагне здійснити деякі зміни в політичному курсі чи складі уряду або запобігти їм. Вона може підтримувати конструктивні відносини з владою, залишатись лояльною до чинного політичного режиму, типу політичної системи, обраного політичного курсу та соціально-економічної структури держави [226, с. 167].

Р. Даль визначає також чинники й передумови, необхідні для функціонування політичної опозиції в демократичному суспільстві: 1) свобода думки й висловлювань, можливість довести відмінні позиції меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави; 2) можливість брати участь у політичному житті всіх без винятку громадян; 3) у разі політичного конфлікту – контроль громадян над рішеннями уряду; 4) згода під час прийняття політичних рішень про необхідність мінімалізації примусу стосовно переможеної меншості та збільшення кількості громадян, які вважають, що прийняті рішення відповідають їх інтересам; 5) мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімалізація політичного насильства; 6) термінове вирішення урядом політичних питань, розцінених значною частиною громадян або лідерів як важливі й невідкладні; 7) довіра в суспільстві до Конституції й демократичних процедур» [227, с. 9].

Крім того, Р. Даль пропонує розподіляти опозицію на активну та пасивну. Активна опозиція, на думку вченого, – це така, яка бере на себе відповідальність за виконання поміркованого й поступового політичного курсу і прагне змінити уряд. На відміну від неї пасивною є опозиція, яка з'являється, коли усвідомлює конфлікт, але навмисно не вдається до жодних дій, щоб його

розв'язати [227, с. 15-17].

Запропонований Р. Далем поділ опозиції на структурну й неструктурну розвинув і вдосконалив Р. Паннет. Так, учений виокремлює підвиди цих видів опозиції. На його думку, неструктурна опозиція може бути: 1) кар'єристською, діяльність якої спрямована на захоплення влади; 2) політично зацікавленою, (головна мета – впливати на політику); 3) опозицією, що поєднує ознаки двох попередніх. Водночас у межах структурної опозиції вирізняємо насильницький (революційний, радикальний) та реформістський (нереволюційний) типи. Критерієм їх розрізнення є методи діяльності. Ключовою перевагою реформістської опозиції є те, що вона має легальне право виконувати свою роль в політичній системі, натомість насильницька опозиція таким правом не володіє. Значною вадою другого типу опозиції є цілковита лояльність системі, внаслідок чого вона стає недієздатною, коли виникає потреба запровадження фундаментальних змін [235, с. 12-13].

Цікавою є класифікація, запропонована відомим ученим Дж. Сарторі, який розподіляє опозицію на відповідальну й невідповідальну. Головними ознаками відповідальної опозиції є її поміркованість і прагматичність. Опозиція добре усвідомлює значення впливу на виборців, а «тому не вдається до нереалістичних вимог і обіцянок» [236, с. 35]. Інтерпретуючи класифікацію Дж. Сарторі, У. В. Ільницька зазначає, що «політичні сили, що належать до відповідальної опозиції, ведуть боротьбу згідно з «правилами політичної гри»: вони усвідомлюють тимчасовість перебування і при владі, і в опозиції, тож, критикуючи дії влади, не підривають політичних засад самої системи. Функціонування невідповідальної опозиції характеризується прагненням змінити уряд і передбачає застосування будь-яких засобів [47, с. 51].

Американський політолог Х. Лінц розмежовує типи опозиції за критерієм лояльності стосовно діяльності уряду. Так, на думку вченого, можна виділити: 1) лояльну опозицію, тобто таку, за якої основна частина опозиційних партій і рухів у межах політичної системи є терпимими щодо уряду, а непримиренна опозиція не має підтримки широких верств населення. За наявності такої

опозиції режим вважається досить стабільним; 2) напівлояльну опозицію – таку, що виступає проти радикальної трансформації чи руйнації чинної політичної системи. Виокремити її видається складнішим завданням, тому що вона не має чітко визначеної позиції – вона може не приймати чинний режим і прагнути його змінити або ж принципово погоджуватися з основними стратегічними настановами режиму, однак мати певні розходження тактичного характеру. Поміrkована опозиція може співпрацювати з нелояльною опозицією й організувати і проводити акції проти уряду або лише підтримувати дії нелояльної опозиції, не беручи в них участь; 3) нелояльну опозицію, тобто таку, до якої належать партії, рухи й організації, які недвозначно заперечують чинну політичну систему. За її наявності режим схиляється до змін, а центральна влада може поступово втрачати свою легітимність, тому що вона не здатна чинити опір такій опозиції [23, с. 54].

Що стосується запропонованої Х. Лінцом лояльної опозиції, то вчений виділяє такі її головні характеристики: 1) безумовне й підтверджене публічно зобов'язання боротися за владу тільки засобами вибори й безумовна готовність віддати її іншим політичним силам, які дали таке ж зобов'язання; 2) чітка й безкомпромісна відмова від застосування насилля для досягнення й / або збереження влади, за винятком тих випадків, коли це допускається законом; 3) відмова від будь-яких звернень до збройних сил з антиконституційними закликами щодо їх насильницького втручання в політику; 4) безумовна відмова від риторики насилля для мобілізації прихильників із метою захопити владу, утримати її поза рамками конституційного правопорядку; 5) зобов'язання брати участь у політичному процесі, виборах та парламентській діяльності без висування вимог, які виходять за межі, що їх вимагають гарантії громадянських свобод у відкритому демократичному процесі; 6) принципова готовність взяти відповідальність за управління чи бути частиною більшості, якщо альтернативи партіям, які підтримують систему, немає, а також готовність брати участь в уряді, якщо він в іншому випадку може зазнати кризи; 7) готовність об'єднатися навіть з ідеологічно далекими опонентами, якщо вони готові

сприяти виживанню чинного демократичного ладу; 8) відмова підтримувати нелояльну опозицію й від зносин із нею, якщо вони здійснюються в обмін на терпимість до її антидемократичної діяльності, чітке розмежування між «системними» й «антисистемними» силами; 9) готовність оголосити незаконною й нелегітимною будь-яку діяльність опозиції чи збройних сил, спрямовану на повалення законного уряду; 10) принципова установка на зниження політичної ролі нейтральних центрів влади, безпосередньо не пов'язаних з електоральним процесом [12, с. 68].

А. Й. Француз вважає, що необхідно чітко виділити два основні типи політичної опозиції. По-перше, це парламентська опозиція. До неї належать ті депутатські фракції, групи та їх об'єднання в парламенті, позафракційні народні депутати, політична позиція яких протистоїть офіційному політичному курсу. Фактично до парламентської опозиції належать усі, хто не входить до парламентської більшості або не висловив своєї солідарності із запровадженням нею курсом. Ця політична опозиція повинна мати чіткі гарантії своєї діяльності, а також перелік прав і повноважень, що закріплюються за нею в парламенті як вищому представницькому органі. Важливо, що навіть попри те, що парламентська опозиція є за визначенням «меншістю», парламентська більшість не має права змінювати її статус, відстороняти її від правомірної участі в державному управлінні, накладати обмеження на висловлення і пропагування опозиційних поглядів чи поширення опозиційної інформації [200, с. 10].

До так званої громадської опозиції, або громадсько-політичної опозиції, належать ті політичні сили (не обов'язково інституціоналізовані як політичні партії), які публічно висловлюють свою критику офіційного курсу й офіційно заявили про свою опозиційність. Це можуть бути громадські рухи, об'єднання громадян, ЗМІ, непарламентські політичні партії. На відміну від парламентської опозиції, повноваження й можливості впливу на діяльність державної влади якої повинні бути чітко регламентовані спеціальним законом, статус і права громадської опозиції регулюються загальними конституційними нормами, які

проголошують свободу слова, легальної політичної діяльності, свободу на вираження власних поглядів, на легальні форми громадянського протесту [200, с. 10].

Схожу думку висловлює О. В. Кукуруз, поділяючи політичну опозицію на парламентську та позапарламентську. На переконання вченої, парламентською опозицією є фракції або коаліції фракцій, які не підтримують політичної позиції парламентської більшості, пропонують альтернативні рішення й готові замінити чинний уряд власним у будь-який момент. Позапарламентська опозиція визначається як організований публічний прояв незгоди політичних сил із діями й рішеннями влади, спрямований на зміну офіційного політичного курсу, політики державних органів та їх посадових осіб [69, с. 9].

Зведену класифікацію політичної опозиції наводить О. В. Совгіря: 1) за відношенням до представницьких установ опозицію поділяють на парламентську та позапарламентську; 2) стосовно системи влади – на лояльну (внутрішньорезимну) та нелояльну (радикальну, позарезимну); 3) за способом дії – на системну (відповідальну) та ситуативно орієнтовану (невідповідальну, позасистемну); 4) за характером організації – на інституціоналізовану та неінституціоналізовану; 5) за територією діяльності – на опозицію національного, регіонального та місцевого рівнів; 6) за змістовною спрямованістю – на конструктивну та деструктивну; 7) за місцем у спектрі політичних сил – на праву, ліву, центристську [170, с. 9-10].

Підсумовуючи різновиди типології опозиції, варто зазначити, що будь-яка з них може існувати, якщо в державі визнаватиметься принцип верховенства права, забезпечуватимуться основоположні права і свободи людини й громадянина та на практиці реалізовуватиметься ідея розподілу влади.

Разом із тим, потрібно звернути увагу, що, крім розподілу опозиції на відповідні моделі й типи, у науці також досліджується проблематика класифікації моделей взаємодії державної влади й опозиції.

Проблема взаємодія влади й опозиції входить до поняття процедурної демократії. Процедурна демократія в такому разі розкривається через положення про те, що державна влада змінюється за правовими процедурами, заснованими на чесних і вільних виборах.

Проблеми взаємодії влади та опозиції розглядає у своїй фундаментальній праці Р. Даль «Поліархія» [34]. Виділяючи три типи політичних режимів (гегемонію, поліархію та змішані політичні режими), Даль зазначає, що гегемонії вирізняються вкрай низьким рівнем залученості громадян до політичного процесу, оскільки не забезпечують інституційних можливостей для цього. Натомість поліархії представляють режими, які забезпечують громадян усією повнотою участі в політичній діяльності.

На думку вчених, які перефразовують позиції Р. Даля, «в умовах гегемонії формується «жорстка» модель взаємодії влади та опозиції. Режим забороняє будь-яку опозицію і робить все можливе для її повного викорінення. Громадяни таким чином повністю відчужені від політики та ідеології уряду, від можливостей контролювати соціальні, економічні та політичні структури» [103, с. 36].

Своєю чергу, в умовах поліархії встановлюється «гнучка» модель взаємодії влади й опозиції. Коли характерні для поліархії проблеми досягнення соціальної рівності й подолання конфліктних тенденцій розв'язуються відносно благополучно, опозиційні партії й рухи виступають переважно як лояльні режимові. Але поліархії є системами гнучкими, рухливими, сприйнятливими до змін, тому критична маса лояльної до режиму опозиції не завжди залишається сталою. Кількість її представників може змінюватися залежно від успіху в розв'язанні проблем, які постають перед суспільством. Так, якщо проблеми розв'язуються, торкаючи інтереси незначної частини населення, то режим у своїх діях спирається на широку соціальну коаліцію, а в суспільстві зберігається ідейно-політична єдність [103, с. 37].

В умовах змішаних режимів формується «напівжорстка» модель взаємодії влади й опозиції. У таких ситуаціях нерідко відбувається звуження соціальної

опори урядової політики й опозиція, представляючи певні соціальні інтереси, змінює своє ставлення до режиму від лояльності до напівлояльності. Ще складніше зберегти соціальну інтегрованість у суспільстві, якщо режим узагалі не бере до уваги інтереси значних соціальних груп та опозиційних партій, які представляють їхні інтереси. Режим у такому разі стає частково ізольованим від суспільства, а опозиція перетворюється на захисника суспільних інтересів і стає все менш лояльною до політики влади. Суспільство ідейно-політично поляризується, що може спричинитися до його фрагментації й навіть повного розпаду [103, с. 37-38].

Оскільки взаємодія – це той елемент комунікації, який фіксує й обмін інформацією, й організацію спільних дій, то, на думку Л. О. Кочубей, політична взаємодія є взаємозумовленим впливом одних суб'єктів на інші, а також керованим процесом реалізації зв'язків. Взаємодія з опозицією потребує від влади лояльності й готовності до діалогу з проблем корегування курсу реформ і реалізації конструктивних йому альтернатив [65, с. 60].

Погоджуємося з позицією В. В. Бусленка, який зазначає, що «в європейській конституційній традиції сформувалися дві основні моделі взаємин між опозицією та урядом: конфронтаційна та консенсусна. Перша з них будується на засадах, що уряд та опозиція становлять дві сталі конфліктні політичні сили. Їхні стосунки побудовані на трьох таких підходах: конкуренції з метою здобуття влади; толерантності в часі її реалізації; зміни представників влади в період загальних виборів» [19, с. 74].

На думку вченого, «у конфронтаційній моделі відносин кожен із суб'єктів прагне різними засобами нав'язати власне бачення розв'язання проблеми, реалізувавши за рахунок суперника власні інтереси та цілі. Конфронтація між сторонами можлива, коли рішення та дії державних інститутів спрямовані на згортання демократії, бажані для одних учасників і небажані для інших та суперечать загальним інтересам. Вона супроводжується, як правило, взаємними звинуваченнями, погрозами, ультиматумами. Для цього виду взаємовідносин характерним є протистояння, використання опозицією неконвенційних форм

політичної участі. Конфронтаційними часто є дії несистемної, деструктивної опозиції. Така політика опозиції може призвести до загострення протистояння з урядом і, як наслідок, до дестабілізації політичної ситуації в країні» [16, с. 58].

Про конфронтаційну модель зазначає у своїй праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» Й. А. Шумпетер, вказуючи, що «політики в парламенті, зокрема, не повинні піддаватися спокусі використовувати кожен можливість, аби завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика неможлива. Це означає, що прихильники уряду мусять погодитися на його провідну роль і дозволити йому розробляти та здійснювати власну програму, а опозиція повинна визнати лідерство свого «тіньового кабінету» й дати йому можливість вести політичну війну в межах певних правил. Виконання цієї вимоги (систематичне порушення якої означає початок кінця демократії) потребуватиме помірного традиціоналізму – ні забагато, ні замало. Захист цього традиціоналізму – одна з тих цілей, для досягнення яких існують парламентський регламент і правила етики» [212, с. 365].

На противагу конфронтаційній моделі, консенсусна модель передбачає, що «між владою та опозицією може виникати усвідомлення спільності інтересів в окремому питанні та узгодження в підходах щодо головних цілей розвитку держави. Така модель характеризується утворенням різних союзів і порозумінням в окреслених політичних питаннях та заснована на співробітництві, урахуванні спільних інтересів, орієнтацією на розв'язання конфлікту. При цьому ступінь політичного компромісу опозиції з урядом залежить від партійної системи, інституційних параметрів, а також від соціополітичних поділів у суспільстві. Такі стосунки, зокрема, можуть виникати між представниками влади та поміркованої частини опозиції» [16, с. 60].

Схожу думку висловлює І. Павленко. Вона вважає, що для визначення форм взаємодії державної влади й опозиції важливим є поділ опозиції на системну й позасистемну, або на опозицію режиму конфронтації й опозицію режиму кооперації. Головна різниця між ними полягає в тому, що для

системної опозиції, поруч з усіма ознаками, поданими вище, характерним є сприйняття влади і провладної більшості як конкурента. Натомість для позасистемної опозиції влади і провладної більшості є ворогом [95, с. 18].

Своєю чергою, І. А. Побочий, досліджуючи проблеми взаємодії влади й опозиції, визначає три форми політичної взаємодії, а саме політичну боротьбу, співробітництво та нейтралітет. Політична боротьба ведеться за завоювання й розподіл державної влади, а в її основі лежить суперечливість об'єктивних політичних інтересів різних суспільних груп, класів, націй тощо. Співробітництво базується на збіганні – у межах конкретної тотожності – політичних інтересів суб'єктів, які сформувалися ситуативно. Нейтралітет передбачає утримання суб'єктів від обміну діяльністю в умовах суперечності або збігання їх політичних інтересів, але, з міркувань тактики, він підлягає розгляду як особлива форма політичної взаємодії [99, с. 6].

Крім того, на переконання вченого існують дві основні «форми політичного дискурсу влади й опозиції – конфліктний дискурс (дебати, суперечки, критичне обговорення) і дискурс узгоджень (переговори, «круглі столи», пакти). Конфліктний дискурс звужує і спрощує поле свідомості його учасників. Він спрямований на виявлення розбіжностей у позиціях і надає змогу знайти предмет неузгодженості інтересів. Безкінечне подовження конфліктного дискурсу спричиняє деструктивні наслідки. Дискурс узгоджень розширює поле свідомості, він спрямований на пошук спільних інтересів і зближення позицій. Але він не може реалізуватися без конфліктного дискурсу, оскільки саме ці дві форми забезпечують повноцінність політичного дискурсу [99, с. 7].

Схожої думки притримується М. М. Стефурак, вважаючи, що «політична взаємодія між владою та опозицією включає в себе увесь спектр відносин – від конструктивних елементів, таких як співпраця і партнерство, до деструктивних – протистояння та конфронтації. Основними механізмами такої взаємодії є: співпраця, ситуативна (обмежена) взаємодія, латентна співпраця, ігнорування, конфронтація, однополярна та конформістська взаємодія» [182, с. 6].

Л. М. Червона зазначає, що характер відносин між владою й опозицією може мати конструктивний або неконструктивний характер. На думку дослідниці, «в основі конструктивної схеми їх взаємовідносин – визнання владою опозиції як політичної реальності і налагодження співробітництва з нею у певних межах. Така схема спрацьовує у державах зі сталою демократичною традицією. Класичним прикладом є Великобританія, а також країни з «вестмінстерською» моделлю парламентаризму. Наявність конструктивної опозиції передбачає публічність політики та робить можливими багатоваріантність, альтернативність, чіткішу аргументованість у прийнятті рішень органами влади, формування оптимальної політики. Контроль з боку опозиції примушує владу діяти ефективніше, обмежує зловживання владою та порушення громадянських і політичних прав і свобод населення, запобігає різкому коливанню політичного курсу уряду, а отже, сприяє підтриманню соціальної стабільності» [203, с. 111-112].

Своєю чергою, неконструктивна схема взаємовідносин між владою й опозицією, на думку вченої, «формується за умови, при якій влада ігнорує опозицію та використовує силові методи тиску на неї. Такий характер притаманний суспільствам із нерозвиненими формами демократії та суспільствам перехідного типу, у яких відбувається становлення демократії. Неконструктивна схема відносин у результаті несе негативні наслідки самій владі: 1) зростає рівень громадської підтримки і посилюється легітимність опозиції; 2) відбувається консолідація опозиції (утворюються нові опозиційні групи, що об'єднуються з її ядром); 3) зростає вплив опозиції на політичний процес, зокрема, через поширення опозиційних настроїв у суспільстві; 4) опозиція радикалізується, крайнім виявом чого може стати її перехід у нелегальний стан» [203, с. 112].

В. В. Сичова, досліджуючи взаємодію інституту політичної опозиції й державного управління, виділяє два зрізи проблеми – внутрішню взаємодію парламентської опозиції та взаємодію опозиції з іншими органами державної влади [161, с. 147].

Н. А. Жук серед ефективних форм співробітництва між правлячою коаліцією й опозицією зазначає про: 1) заснування посад постійних представників органів однієї гілки влади в органах інших гілок; 2) укладення політичних угод; 3) утворення погоджувальних комісій [39, с. 36].

У процесі дослідження взаємодії державної влади й опозиції пропонуємо розглянути форми реалізації правових засад такої взаємодії. Власне, якщо говорити про форми реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції, то потрібно застосовувати широкий підхід, згідно з яким реалізація таких засад можлива на основі принципів через правові та політико-правові механізми.

Можна запропонувати таку класифікацію форм реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції:

1) залежно від території дії – форми загальнодержавного характеру (засідання Погоджувальної ради Верховної Ради України) та форми місцевого (локального) характеру (діяльність постійних комісій місцевих рад);

2) залежно від місця реалізації – форми парламентського характеру (діяльність комітетів Верховної Ради України) та форми позапарламентського характеру (мітинги, походи, демонстрації);

3) залежно від нормативного закріплення – законодавчо закріплені форми (конституційне подання до Конституційного Суду України), форми підзаконного нормативно-правового регулювання (участь опозиційних народних депутатів у засіданнях Кабінету Міністрів України) та форми місцевого регулювання (контроль депутатів місцевих рад за діяльністю виконавчих комітетів);

4) залежно від обов'язковості – форми обов'язкового характеру (скликання позачергової сесії Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України) та рекомендаційного характеру (пропозиція про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим може

бути внесена не менше як 45 народними депутатами України шляхом подання проекту відповідної постанови);

5) залежно від суб'єктів взаємодії – форми взаємодії народних депутатів України, депутатських фракцій, депутатських груп, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, політичних партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації тощо;

б) залежно від кількості суб'єктів – індивідуальні форми (запит народного депутата України) та колективні форми (пропозиція щодо кандидатури на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини внесена не менше як однією четвертою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України).

Слід погодитися з позицією О. М. Кіндратець, що «конфліктна форма взаємодії між владою та опозицією в Україні залишається домінуючою. Перешкодою для використання тих продуктивних форм взаємодії влади і опозиції, що використовуються в розвинених демократичних країнах – пактів, великої коаліції тощо, є зрощення влади і бізнесу, нерозвиненість громадянського суспільства, середнього класу, несформованість культури толерантності» [51, с. 56].

З огляду на це, важливим завданням у забезпеченні належних форм реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції є вироблення ефективних правових механізмів такої взаємодії, закріплених на рівні норм закону України, який врегульовує правовий статус опозиції та гарантії її діяльності.

Висновки до розділу 1

З'ясування теоретико-методологічних основ дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації привело нас до таких висновків:

1. До проблем взаємодії державної влади й опозиції зверталися у своїх

доктринальних дослідженнях велика кількість учених різних галузей знань та спеціальностей, що засвідчує достатньо високий ступінь наукового опрацювання цієї теми в літературі та її міждисциплінарний характер.

2. Методологія дослідження правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації – це система методів, підходів, способів, принципів наукового пізнання, загальнотеоретичних концепцій та категорій, які в сукупності розкривають правові засади такої взаємодії, зважаючи на їх специфіку та перспективи законотворчої діяльності.

3. Опозиція, під час взаємодії з органами державної влади повинна виконувати такі функції: 1) контролю за державною владою з приводу додержання Конституції та законів України; 2) конструктивної критики діяльності органів та посадових осіб державної влади; 3) пропонування альтернативних шляхів вирішення питань життєдіяльності держави; 4) комунікації з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства; 5) підтримки державної влади в питаннях загальнодержавного характеру та національних інтересів України

4. Форми реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції можна класифікувати: 1) залежно від території дії – форми загальнодержавного характеру (засідання Погоджувальної ради Верховної Ради України) та форми місцевого (локального) характеру (діяльність постійних комісій місцевих рад); 2) залежно від місця реалізації – форми парламентського характеру (діяльність комітетів Верховної Ради України) та форми позапарламентського характеру (мітинги, походи, демонстрації); 3) залежно від нормативного закріплення – законодавчо закріплені форми (конституційне подання до Конституційного Суду України), форми підзаконного нормативно-правового регулювання (участь опозиційних народних депутатів у засіданнях Кабінету Міністрів України) та форми місцевого регулювання (контроль депутатів місцевих рад за діяльністю виконавчих комітетів); 4) залежно від обов'язковості – форми обов'язкового характеру (скликання позачергової сесії Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного

складу Верховної Ради України) та рекомендаційного характеру (пропозиція про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим може бути внесена не менше як 45 народними депутатами України шляхом подання проєкту відповідної постанови); 5) залежно від суб'єктів взаємодії – форми взаємодії народних депутатів України, депутатських фракцій, депутатських груп, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, політичних партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації тощо; 6) залежно від кількості суб'єктів – індивідуальні форми (запит народного депутата України) та колективні форми (пропозиція щодо кандидатури на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини внесена не менше як однією четвертою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України).

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

2.1 Принципи взаємодії державної влади та опозиції

Ефективна взаємодія державної влади й опозиції в період демократичної трансформації Української держави є одним з ключових показників її розвитку та становлення. Однією з важливих складових взаємодії державної влади й опозиції в сучасній конституційній державі є принципи такої взаємодії. Власне, дослідження принципів взаємодії державної влади й опозиції дозволять виокремити найбільш прийнятну на сьогодні модель взаємовідносин між цими інститутами в сучасній Україні.

Згідно з юридичним словником, принцип – це основне, найзагальніше, вихідне положення, засіб, основне правило, яке визначає природу, соціальну сутність і політичну спрямованість того чи того суспільно-правового явища[216, с. 650].

У теорії права знаходимо багато визначень правових принципів. Так Г. Г. Абасов переконаний, що «принципом може бути тільки загальне положення, логічно пов'язане з нормами права, не обов'язково сформоване й закріплене в законодавстві в загальному вигляді, є ідеєю, положенням, яке об'єднує й конкретизує приватні норми, що регулюють конкретні правовідносини[1, с. 94].

Принципи взаємодії влади й опозиції – це основні вихідні положення загального характеру, які визначають політико-правову природу, сутність та напрямки взаємодії державної влади й опозиції.

На думку Н. І. Піскарьової, головними принципами, на яких має ґрунтуватися правове нормування статусу опозиції, мають бути принцип наявності контролю, критики та альтернативи, принцип кооперації, визнання права опозиції на представництво з метою захисту інтересів власних

виборців[98, с. 14].

У 2008 році на рівні Парламентської Асамблеї Ради Європи прийнято резолюцію, якою затверджено процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті. Згідно з положеннями резолюції, політична опозиція – як у межах парламенту, так і поза ним – це надзвичайно важливий компонент ефективного здійснення демократії. Надання парламентській опозиції статусу, відповідно до якого їй надаються права, сприятиме ефективності представницької демократії й дотримуватиметься політичного плюралізму, а отже, підтримці громадянами й виявленню їхньої довіри до інституцій, які здатні ефективно функціювати [146].

Знаходимо каталог принципів діяльності опозиції і в проєктах законів України, які врегульовують її статус та діяльність. Так, в одному з найновіших проєктів закону України «Про парламентську опозицію» № 1211 від 30.08.2019 року зазначається, що «опозиційна діяльність ґрунтується на засадах: 1) визнання державою опозиційної діяльності необхідною умовою функціонування демократичної правової держави, а парламентської опозиції – важливою складовою її політичної системи; 2) законності; 3) гласності; 4) рівності; 5) верховенства права; 6) добровільності переходу до опозиційної діяльності та припинення опозиційної діяльності; 7) забезпечення державою гарантій для вільної і безперешкодної опозиційної діяльності» [145].

Перейдемо безпосередньо до аналізу принципів взаємодії державної влади й опозиції в Україні. Першим й основним принципом у взаємовідносинах між визначеними інститутами є принцип визнання державою опозиційної діяльності та права перебувати в опозиції до чинної державної влади.

Цей принцип полягає в тому, що ефективна й належна взаємодія між державною владою й опозицією можлива лише тоді, коли з боку держави право на опозицію, як і сама опозиційна діяльність визначатимуться однією з основних умов побудови й існування демократичної правової держави.

Погоджуємося з позицією В. П. Колісника, що «антиопозиційна риторика посадовців органів державної влади та демонстративне згортання правових

основ опозиційної діяльності істотно підвищують ризик втрати Україною іміджу демократичної держави, що на тривалий час може стати нездоланною перешкодою на шляху її подальшої європейської інтеграції» [56, с. 47].

Важливо, щоб гарантування опозиційної діяльності закріплювалося на рівні норм Основного Закону. Так, Конституція України однією з засад конституційного ладу визначає політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність. Також держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої законом [60].

Що стосується політичного плюралізму, то його «головним призначенням є виявлення різноманітних політичних поглядів, ідей, концепцій, їх конкуренція в атмосфері демократичних дискусій з метою пошуків істини, досягнення на її основі прийнятних компромісних рішень задля забезпечення єдності та ефективного розвитку суспільства» [61, с. 111].

Конституційний Суд України з цього приводу висловив таку позицію: «враховуючи те, що право на свободу об'єднання є одним з основних політичних прав громадян, принцип багатоманітності суспільного життя є відправним у визначенні засад реалізації цього конституційного права і встановлення інститутів громадянського суспільства, складовою якого є різноманітні об'єднання громадян, що представляють певні ідеологічні та інші погляди, інтереси різних соціальних груп та індивідів» [180].

Цікавою в контексті реалізації цього принципу є думка Конституційного Суду України, подана у Висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» [172], який було проведено у 2000 році. Тоді зміни до Конституції України передбачали введення в Основний закон поняття «постійно діюча парламентська більшість».

Конституційний Суд України з цього приводу констатував, що «запровадження в Конституції України поняття «постійно діюча парламентська більшість» логічно зумовлює потребу доповнити її гарантіями (хай навіть у загальній формі) для тієї частини складу Верховної Ради України, яка не

входить до «постійно діючої парламентської більшості» і яку умовно можна характеризувати як «парламентську меншість». Невизначеність гарантій функціонування такої меншості може спричинити порушення однієї з основних засад, на яких ґрунтоване суспільне життя в Україні – політичної й ідеологічної багатоманітності (стаття 15 Конституції України) й обмеження конституційних прав громадян, передбачених, зокрема, статтями 34 і 38 Конституції України [172].

Повертаючись до принципу політичного плюралізму, необхідно пам'ятати, що відповідно до статті 37 Конституції України, «забороняється створення і діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини» [60].

У цьому контексті важливо наголосити, що політична партія, проводячи описані вище дії, може посилатися на свою опозиційність, вести мову про порушення принципу багатоманітності тощо. Важливою гарантією в такому разі є конституційне положення про те, що заборона діяльності політичної партії здійснюється лише в судовому порядку.

Водночас право на перехід в опозицію й опозиційну діяльність на рівні положень Основного закону не закріплено. Вважаємо, що в цій частині необхідними є зміни до розділу першого Конституції України, які б передбачали норму про те, що в Україні визнається й гарантується право на опозицію до державної влади.

Із цього принципу випливатимуть і два інші: принцип зміни політичної позиції й вільного переходу в опозицію та принцип припинення опозиційної діяльності.

Перший принцип вільного переходу в опозицію є одним із базових у сучасній демократичній державі. Так, будь-який суб'єкт політико-правових

відносин має право в будь-який момент висловити свою незгоду з політикою чинної державної влади і перейти в опозицію до неї.

У парламентській опозиції такий процес відбувається шляхом переходу до опозиції народного депутата України чи депутатського об'єднання (депутатської фракції, депутатської групи, міжфракційного депутатського об'єднання тощо). Депутатська фракція чи інше депутатське утворення повинні заявити про свій перехід до опозиції. На жаль, чинний на сьогодні Регламент Верховної Ради України процесуально не виписує сам порядок переходу в опозицію парламентських партій.

Такий перехід може мати серйозні правові наслідки в разі, якщо депутатська фракція входить до коаліції депутатських фракцій і перехід останньої до опозиції та вихід з коаліції надає правову підставу Президенту України достроково припинити повноваження усього складу Верховної Ради України. Таким правом скористалися президенти України у 2014 [121] та у 2019 роках [122].

Разом із тим, дискусія, яка виникла з питань правового регулювання діяльності коаліції депутатських фракцій, триває й дотепер. Логічними в цій частині є зміни й доповнення до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», які б чітко регламентували порядок переходу депутатських фракцій та інших депутатських об'єднань в опозицію та порядок припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у випадках виходу з останньої якоїсь депутатської фракції чи зменшення її кількості менш як на 226 народних депутатів України.

Окремим зрізом проблеми в контексті досліджуваного принципу є право переходу народного депутата України в опозицію. Насамперед, потрібно говорити про право народного депутата України заявити про перехід в опозицію до чинної влади. Такий депутат на момент виголошення такої заяви може бути членом коаліції депутатських фракцій, а може й не бути.

Важливим у цьому контексті є вихід не з коаліції депутатських фракцій, а з самої депутатської фракції, адже в такому разі депутатська фракція може

ініціювати дострокове припинення повноважень народного депутата України. Однак таку підставу можна реалізувати тільки стосовно народних депутатів, обраних за пропорційною виборчою системою, на депутатів мажоритарників вона не діє. Таку неоднорідність у застосуванні підстав для дострокового припинення повноважень народних депутатів України покликаний подолати новий Виборчий кодекс України [22], який запровадив єдину виборчу систему для всіх народних депутатів України.

Інша ситуація, це вихід такої кількості народних депутатів України з коаліції, за якого їх кількість стає меншою ніж 226 народних депутатів. Тоді Президент отримує право достроково припинити повноваження парламенту. Вважаємо, що ідеї вільного депутатського мандату, в основному реалізовані в українській Конституції та законах, повинні гарантувати народному депутату України право перейти в опозицію в будь-який час їхньої діяльності, залишаючись при цьому членом депутатської фракції чи іншого депутатського об'єднання.

Щодо позапарламентської опозиції, то вона переважно інституціоналізована в діяльності окремих політичних партій, які не потрапили до парламенту. Для таких партій, як і для партій, представлених в парламенті, право на перехід в опозицію надає ч. 2 ст. 12 Закону України «Про політичні партії», де зазначено, що «політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, у тому числі: можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку» [129].

Наступним важливим принципом у взаємодії державної влади й опозиції є принцип рівності. Рівність у такому разі полягає в обов'язку державної влади

взаємодіяти з усіма опозиційними силами, як парламентськими, так і позапарламентськими. Ніхто з учасників політико-правових відносин не повинен мати монополії на опозицію й опозиційну діяльність.

Поряд із розглянутими вище принципами, взаємодія державної влади й опозиції повинна ґрунтуватися на загальноправових принципах верховенства права, законності, демократизму та гласності.

Верховенство права, згідно з Рішенням Конституційного Суду України, – «це панування права в суспільстві. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується тільки законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [179].

На переконання Конституційного Суду України, «справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права». Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [179].

На думку Д. Л. Савенка, верховенство права – це фундаментальний принцип сучасного правопорядку у світі. Він відображає загальне надбання людства – ідеали свободи, демократії, прав людини – і поступово реалізує їх шляхом регламентації всіх суспільних відносин у контексті найвищої справедливості [156, с. 125].

А. М Колодій, своєю чергою, зазначає, що принцип верховенства права у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто утворення, існування та функціонування державних органів і

громадських організацій, соціальних спільнот, ставлення до них, а також взаємовідносини окремих громадян, а тому є базовим і має достатньо вагоме значення. Саме завдяки цьому він модифікується в різних сферах функціонування держави та права, наприклад, у правотворенні, правореалізації та правоохоронні [57, с. 124].

П. М. Рабінович трактує верховенство права як «усезагальну роль права в стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності державних і недержавних організацій, соціальних спільностей, груп, об'єднань, усіх людей» [150].

Переконані, що взаємодія державної влади й опозиції з точки зору принципу верховенства права повинна полягати в максимально справедливому, толерантному й ефективному діалозі між ними. Така взаємодія повинна передбачати максимально широке коло різноманітних форм: круглих столів, переговорів, засідань, конференцій, зустрічей тощо.

Знаходження компромісів у діалозі влади й опозиції, формованому принципом верховенства права, повинні відбуватися також з урахуванням особливостей національної історії, культури, традицій та ментальності.

Похідним від принципу верховенства права є принцип законності у взаємодії державної влади й опозиції. Зміст означеного принципу визначено Конституцією України. Так, згідно з ч. 2 ст. 6 Конституції України, «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у межах, встановлених Конституцією, і відповідно до законів України» [60].

Відповідно до ст. 19 Конституції України, «органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [60].

У теорії права законність визначають так: «це принцип права, принцип поведінки суб'єктів права, вимога діяльності органів держави та посадових осіб, вимога державного управління суспільством, принцип побудови системи нормативно-правових актів, режим соціально-політичного життя держави»

[188, с. 528-530].

Принцип законності повинен реалізовуватися на практиці взаємовідносин між державною владою й опозицією відповідно до вимог чинного законодавства. Для більш повної реалізації цього принципу такі відносини необхідно законодавчо врегулювати на рівні Закону України «Про опозицію».

Ще одним загальноправовим принципом, на якому будуються взаємовідносини між державною владою й опозицією, є принцип демократизму.

Юридична енциклопедія визначає, що демократія – це форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, ґрунтована на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальній участі в управлінні справами держави й суспільства [214, с. 61]. Із запропонованого визначення можна зробити висновок про такі ознаки демократичної держави: визнання народу вищим джерелом влади, політична й ідеологічна багатоманітність (зокрема наявність опозиції), виборність вищих державних органів, підкорення меншості більшості (перших останнім) під час прийняття рішень, рівноправність громадян і, насамперед, рівність їх виборчих прав, функціонування органів місцевого самоврядування.

Сутність принципу демократизму розкривається через положення ст. 5 Конституції України, згідно з якою «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Ніхто не може узурпувати державну владу» [60].

Важливе тлумачення цього принципу свого часу надав Конституційний Суд України, зазначивши, що «положення частини другої статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України, через

органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України» [176].

На думку Конституційного Суду України, «Конституція України забороняє узурпацію належного виключно народові права визначати і змінювати конституційний лад в Україні державою, її органами або посадовими особами. Узурпація означає, зокрема, привласнення переліченими суб'єктами права, яке передусім належить народові, вносити зміни до Конституції України у спосіб, який порушує порядок, визначений розділом XIII чинного Основного Закону України, в тому числі усунення народу від реалізації його права визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Тому будь-які дії держави, її органів або посадових осіб, що призводять до узурпації права визначати і змінювати конституційний лад в Україні, яке належить виключно народові, є неконституційними і незаконними» [176].

Крім того, Конституційний Суд України зазначив, що «положення частини четвертої статті 5 Конституції України «ніхто не може узурпувати державну владу» треба розуміти як заборону захоплення державної влади шляхом насилля або в інший неконституційний чи незаконний спосіб органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями» [176].

Солідарні з позицією М. В. Савчина, що «сутність принципу демократії полягає у забезпеченні балансу прав більшості і меншості, який передбачає конституційний механізм узгодження їх інтересів. Такий баланс інтересів розглядається як важлива передумова забезпечення наступності публічної влади. Зокрема, це проявляється у захисті прав опозиції, серед гарантій якої визнаються: отримання регулярної інформації безпосередньо від уряду опозиційними партіями, про хід вирішення питань, що мають суспільне значення тощо» [157, с. 16].

Важливим принципом, який є своєрідним індикатором розвитку як держави, так і суспільства і чия реалізація часто свідчить про рівень демократії, є принцип гласності у взаємодії державної влади й опозиції.

На переконання В. О. Серьогіна, «принцип гласності виступає одночасно у трьох аспектах: як принцип організації та діяльності органів публічної влади, як принцип взаємовідносин між державою і громадянським суспільством, а також як прояв демократизму правового статусу особи» [160, с. 11]. Учений вважає, «що гласність є одним із фундаментальних політико-правових принципів, які складають основу конституційного ладу України. Сутність цього принципу полягає у визнанні необхідності та вимозі дотримуватися безперешкодного руху інформаційних потоків про явища і процеси політико-правової сфери» [160, с. 11].

Щодо принципу гласності, то, на думку І. М. Берназюк, гласність передбачає, що можливість висловлювати свої думки мають не лише представники державної влади та їх прихильники, а й опоненти – опозиція [6, с. 3].

Узагалі гласність забезпечує публічність і дає можливість широкого розголосу діяльності органів державної влади й опозиції, їх співпраці і взаємодії. Цей принцип, на наше переконання, виражатиметься у прозорій, відкритій та доступній взаємодії між державною владою й опозицією. Так, вищезазначена взаємодія повинна мати відкритий характер, бути максимально висвітлена в засобах масової інформації та належно оцінена суспільством.

Також слід погодитися з позицією В. М. Венгера: «публічний характер діяльності передбачає не тільки механічне оприлюднення тієї чи іншої важливої інформації..., а й організацію самої діяльності відповідно до певних процедур...» [21, с. 80]. Тому взаємодія державної влади й опозиції у формі переговорів, круглих столів, нарад, засідань тощо повинна бути доступною для засобів масової інформації.

Разом із тим, реалізація принципу гласності під час взаємодії державної влади й опозиції повинна обмежуватися двома основними критеріями: права людини та національна безпека. Особливо гостро проблеми доцільності та співмірності в питанні реалізації прав людини чи національної безпеки стоять сьогодні в умовах гібридної війни з боку Російської Федерації. У такому разі

вважаємо, що й державна влада в особі її органів та посадових осіб, і представники опозиції повинні, перш за все, керуватися інтересами національної безпеки, а не ситуативними політичними дивідендами.

Наведений каталог принципів взаємодії державної влади й опозиції необхідно доповнити ще декількома принципами, які, на наше переконання, є важливими для реалізації відповідних взаємовідносин на практиці.

Першим серед них є принцип конструктивної діяльності влади й опозиції. Конструктивність – це створення відповідних умов для роботи, яка може бути основою для якихось рішень [163, с. 354].

Важливими умовами в конструктивній діяльності між державною владою й опозицією є визнання суб'єктності та взаємна довіра. По-перше, дуже важливо, щоб державна влада визнавала того чи того суб'єкта опозицією, відповідно, і навпаки, опозиційні утворення парламентського чи позапарламентського рівня повинні визнавати легітимність державної влади. По-друге, якщо присутнє визнання суб'єктності з боку державної влади та опозиції один одного необхідною умовою конструктивної діяльності є взаємна довіра між ними.

Одним із керівних принципів діяльності опозиції в демократичному парламенті є принцип, згідно з яким політична опозиція в парламенті повинна показати політичну зрілість, відтак, вона має реалізовуватися як відповідальна, конструктивна опозиція, виявляти повагу та використовувати свої права, щоб підсилити ефективність парламенту загалом [146].

Як парламентська так і позапарламентська опозиція, незважаючи на реалізацію основної своєї функції у вигляді критики влади, повинні шукати максимально ефективні форми діалогу та співпраці з органами державної влади. Одним із основних завдань опозиції повинно стати пропонування державній владі конструктивних альтернативних способів вирішення тих чи інших питань життєдіяльності держави.

Державна влада, своєю чергою, повинна створювати відповідні умови для ефективної взаємодії, у результаті якої можуть напрацьовуватися спільні

координовані рішення. Серед основних умов ефективності можна виділити: 1) прийняття якісного нормативно-правового регулювання; 2) створення при главі державі допоміжного органу для координації роботи з опозицією; 3) удосконалення форм діяльності (наприклад, зустріч Прем'єр-міністра України та членів Кабінету Міністрів України з опозиційними депутатськими фракціями).

Ще одним важливим принципом у взаємодії державної влади й опозиції є принцип державної підтримки опозиційної діяльності. Його суть полягає в тому, що держава в особі органів державної влади з метою розвитку демократичних настроїв у суспільстві й більшої залученості громадян України в управління державними справами має організаційно-правовими та матеріально-фінансовими способами й засобами сприяти утвердженню й розвитку опозиційної діяльності різними суб'єктами громадянського суспільства.

На превеликий жаль, прогресивна норма Закону України «Про політичні партії України» [129], яка передбачала можливість державного фінансування політичних партій, які на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України отримали не менше 2 відсотків голосів виборців, у 2019 році була змінена нормою про кількість не менше 5 відсотків [115]. Отож, державне фінансування з жовтня 2019 року отримують лише парламентські партії. Натомість ті політичні сили, в основному опозиційного табору, які набрали 2 і більше відсотка голосів виборців, але при цьому не подолали п'ятивідсоткового виборчого бар'єру, такого державного фінансування позбавлені. Це яскравий приклад реалізації в минулому на практиці принципу підтримки опозиційної діяльності з боку державної влади.

Наступним є принцип взаємної відповідальності державної влади й опозиції. Зміст і сутність цього принципу полягають у тому, що діяльність як влади, так й опозиції повинна здійснюватися в інтересах Українського народу. Влада повинна нести відповідальність перед опозицією за непередумані й помилкові вчинки, визнавати їх та консулюватися з останньою для

якнайкращого та якнайшвидшого розв'язання різного роду проблем та подолання труднощів.

Погоджуємося з думками Л. В. Міщенко про те, що «правова демократична держава неможлива без конкретних юридичних засобів відповідальності посадових осіб усіх ешелонів державного та суспільного керівництва. Як правило, керівники різних сфер і рівнів, які нанесли пряму шкоду суспільству, державі, порушили право чи суспільну мораль, притягуються до різних видів юридичної відповідальності, а не звільняються, як це було в колишньому СРСР від зайнятої посади із формулюванням, за станом здоров'я, чи в зв'язку із виходом на пенсію» [80, с. 545].

Опозиція, своєю чергою, не повинна обмежуватися лише критикою. Її діяльність теж повинна спрямовуватися на вирішення тих чи тих питань державного значення. У випадку ж неналежної діяльності, яка переходить усі конституційні й законодавчі вимоги та спрямовується на повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності, громадської безпеки, прав та свобод людини й громадянина, опозиція також повинна нести відповідальність, яка встановлюється чинним законодавством.

Поряд із цим і державна влада, й опозиція повинні розуміти прості цінності конституціоналізму, за якими «свободу і відповідальність необхідно розглядати у діалектичній єдності і взаємозв'язку. Свобода без меж, відсутність ефективного інституту відповідальності опозиції перед суспільством, державою та іншими учасниками суспільних відносин, а також відповідальності держави перед опозицією ведуть до свавілля, дезорганізації соціального життя» [43, с. 158].

Незважаючи на вищенаведені позиції, основний тягар відповідальності у взаємовідносинах між державною владою й опозицією повинна нести держава (в особі її органів і посадових осіб). Навіть у випадках деструктивної, провокативної та протизаконної діяльності з боку представників опозиції представники органів державної влади повинні розуміти причини такої ситуації й шукати оптимальні шляхи її вирішення.

Ще один зріз проблеми в контексті реалізації зазначеного принципу – це політична відповідальність державної влади й опозиції за свої дії чи бездіяльність. Так, у демократичних правових державах представники державної влади за вчинені помилки своєї діяльності несуть політичну відповідальність у виді добровільної відставки. Як для одних, так і для інших політична відповідальність також настає на наступних чергових чи позачергових виборах.

Варто відзначити, що наведені вище принципи взаємодії влади й опозиції, у зарубіжних державах давно стали невід’ємною частиною політичного життя. Як приклад можна навести держави колишнього Варшавського договору, які входили в так звану орбіту «соціалістичного табору» (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та ін.), у яких реалізація таких принципів у періоди переходу до нових форм правління стала фундаментом побудови ефективних демократій сучасної Європи. Слід погодитися з Л. Ф. Шевцовою, що «...така політика стала основним гарантом посттоталітарної трансформації, зняла напругу зі ще слабких інститутів, обмежила рівень конфліктності та сприяла формуванню цілої системи взаємовідносин між владою та опозицією» [207, с. 82].

Реалізація принципів взаємодії державної влади й опозиції здійснюватиметься за допомогою певного набору правових засобів, які в сукупності складатимуть юридичні механізми такої взаємодії.

2.2 Правові механізми взаємодії державної влади та опозиції

У структуру правових засад взаємодії державної влади й опозиції входитимуть і механізми такої взаємодії. Такі правові механізми передбачені Конституцією України [60], Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» [136] та іншими нормативно-правовими актами.

У цьому контексті слушною виглядає позиція Ю. М. Тодики, який вказував на те, що «недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему

законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери» [186, с. 336-337].

Насамперед, потрібно говорити про правові механізми у взаємодії державної влади й опозиції, закріплені Конституцією України. Так, ч. 2 статті 83 Конституції України передбачає можливість «скликання позачергової сесії Верховної Ради України з зазначенням порядку денного на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» [60]. Поряд із тим, у Конституції України не перераховуються підстави, з яких не менше як сто п'ятдесят народних депутатів України можуть вимагати скликання позачергової сесії. Отже, це питання покладено на розсуд самих депутатів [61, с. 578].

Згідно з положеннями чинного Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», «позачергові сесії Верховної Ради, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України. Вмотивовані вимоги про скликання позачергової сесії Верховної Ради, підписані їх ініціаторами, разом із проектами документів, які пропонуються до розгляду, надсилаються Голові Верховної Ради України. При цьому підписи ініціаторів не відкликаються. Позачергова сесія Верховної Ради скликається не пізніш як у семиденний строк після дня надходження вимоги про її скликання, а відповідне розпорядження Голови Верховної Ради України публікується у газеті «Голос України» не пізніш як за три дні до її відкриття із зазначенням питань, які пропонується на ній розглянути» [136]. Упродовж цього періоду відповідні документи позачергової сесії надсилаються для ознайомлення народним депутатам України.

На думку вчених, право на скликання позачергової сесії є не тільки важливим засобом підвищення ефективності управління в державі, а й можливістю опозиції акцентувати увагу суспільства на нагальності розв'язання певних проблем загальнодержавного значення [61, с. 579]. У цьому контексті можна додати, що таке право парламентської опозиції є також чудовим правовим механізмом прийняття парламентом рішень, ініційованих меншістю

депутатського корпусу. Погоджуємося з думкою І. Є. Словської, що проведення таких позачергових сесій повинно передбачати цілеспрямовану функційну співпрацю народних депутатів на засіданнях парламенту [164, с. 25].

Ще один механізм передбачений у статті 87 Конституції України: «Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України» [60]. У науковій літературі цю процедуру іменують резолюцією недовіри, яка є складовою парламентської відповідальності уряду.

Саму процедуру парламентської відповідальності Кабінету Міністрів України розуміють як різновид парламентської процедури, що «реалізується у формах, передбачених Конституцією й законами України, і складається з певної послідовності дій Верховної Ради України з прийняття рішення про відставку уряду або його окремих членів, щоб забезпечити стабільність й ефективність функціонування вищого органу виконавчої влади» [73, с. 87].

О. В. Совгиря зазначає, що дійсна в Україні модель вотуму недовіри уряду «вписується» у відому світовій практиці модель деструктивного вотуму недовіри: під час його винесення відсутні вимоги щодо формування наступного складу уряду [168, с. 33].

Згідно з положеннями Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», питання про відповідальність Кабінету Міністрів України може бути внесене на розгляд Верховної Ради за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Пропозиція повинна бути підтримана їх підписами. Це питання включається до порядку денного сесії Верховної Ради без голосування [136].

Розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України починається з доповіді вповноваженого народного депутата з числа тих, хто ініціював питання про відповідальність Кабінету Міністрів України. Цікаво, що опозиція також може ініціювати через пропозицію депутатської фракції (депутатської групи) прийняття Верховною Радою України рішення про

заслуховування інформації окремих членів Кабінету Міністрів України [136].

Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою за умови, якщо за неї проголосувала більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Важливо, що такий принцип більшості у 226 голосів дає непогані шанси представникам парламентської опозиції переконати депутатів парламентської коаліції підтримати таке рішення.

Слід погодитися з думкою, що питання про відставку уряду не завжди ініціюється в парламенті з метою зміни складу уряду. Інколи такі дії, перш за все, з боку опозиційних сил, здійснюються суто з політичних мотивів, насамперед, для привернення уваги громадськості до проблем у державному управлінні, а також для падіння авторитету провладних політичних партій [168, с. 33].

Крім того, за пропозицією не менше як однієї третини народних депутатів від конституційного складу Верховна Рада України може в будь-який час прийняти рішення про позачерговий звіт Кабінету Міністрів України про хід і результати виконання схваленої нею Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Наступний механізм передбачений статтею 89 Конституції України, відповідно до положень якої «Верховна Рада України для проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес може утворювати тимчасові слідчі комісії за рішенням не менше як однієї третини від конституційного складу Верховної Ради України» [60]. Питання про утворення тимчасової слідчої комісії включається до порядку денного пленарних засідань Верховної Ради без голосування.

Питання правового статусу таких комісій та порядку організації їхньої роботи регулюються Законами України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» [139] і «Про Регламент Верховної Ради України» [136]. Потрібно зазначити, що прийнятий Верховною Радою України Закон України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» в основному своєму змісті

відтворив положення Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» й суттєво не підвищив роль і значення тимчасових слідчих комісій.

Відповідно до положень нового Закону України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України», є такі підстави для утворення слідчої комісії: повідомлення про порушення Конституції України, законів України органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими, службовими особами, керівниками (або посадовими особами, які виконують їх обов'язки) підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, громадських об'єднань, що становлять суспільний інтерес. Зокрема йдеться про «1) повідомлення про обставини, які загрожують суверенітету, територіальній цілісності України або її економічним, науково-технічним, національно-культурним, соціальним інтересам, охороні довкілля; 2) повідомлення про масове порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, їх об'єднань або зловживання владою посадовими, службовими особами, що завдало істотної шкоди суспільним інтересам» [139].

Кожна депутатська фракція (депутатська група) у Верховній Раді України має право на пропорційне представництво у складі слідчої комісії. На посаду голови слідчої комісії не може бути обраний голова комітету Верховної Ради України. Секретаря слідчої комісії обирають на першому засіданні слідчої комісії з числа її членів через відкрите голосування більшістю від складу слідчої комісії, затвердженого Верховною Радою України. Голова слідчої комісії, заступник голови й секретар слідчої комісії не можуть бути членами однієї депутатської фракції (депутатської групи) у Верховній Раді України [139].

Водночас до складу тимчасової слідчої комісії не може входити народний депутат, який 1) є родичем або свояком посадової, службової особи, яка працює в державному органі, органі місцевого самоврядування, на підприємстві, в установі, організації, чи особи, яка входить до керівного органу об'єднання громадян, щодо яких тимчасова слідча комісія повинна проводити

розслідування, або посадової, службової особи, щодо якої повинно проводитися розслідування; 2) має самостійні або через членів сім'ї майнові цивільно-правові інтереси в державному органі, органі місцевого самоврядування, на підприємстві, в установі, організації, об'єднанні громадян, щодо яких, згідно з завданням, тимчасова слідча комісія повинна проводити розслідування; 3) був або є учасником судового процесу, в якому учасником були або є державний орган, орган місцевого самоврядування, підприємство, установа, організація, їх посадові, службові особи, а також об'єднання громадян, окремі громадяни, щодо яких тимчасова слідча комісія повинна проводити розслідування; 4) до набуття повноважень народного депутата брав участь у ревізії, аудиторській чи іншій перевірці, результати якої стали підставою для створення тимчасової слідчої комісії; 5) матиме в разі обрання інший реальний чи потенційний конфлікт інтересів із питань, для розслідування яких створюється відповідна комісія [136].

Слідча комісія має право: 1) у порядку, визначеному законом, отримувати необхідну для своєї діяльності інформацію, документи, матеріали та інші відомості, які стосуються предмета розслідування, від органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності та їх керівників (або посадових осіб, що виконують їх обов'язки). Інформація, яка становить державну або іншу охоронювану законом таємницю, надається у встановленому законом порядку; 2) ознайомлюватися з документами, які стосуються предмета розслідування, отримувати їх копії; 3) за необхідності вилучати потрібні для розслідування документи з числа наданих чи отримувати їх копії, а у випадках, коли щодо цих документів надійшли відповідні запити органів, які здійснюють кримінальне провадження, – їх копії; 4) запрошувати осіб для отримання свідчень чи пояснень із питань, щодо яких слідча комісія проводить розслідування, заслуховувати їх на своєму засіданні, ставити їм запитання; отримувати свідчення чи пояснення від осіб щодо обставин, які розслідуються, за винятком випадків, встановлених законом;

б) приймати рішення про залучення експертів і фахівців для роботи в слідчій комісії; 7) звертатися за допомогою до органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб, керівників (або посадових осіб, що виконують їх обов'язки) підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, які зобов'язані сприяти слідчій комісії під час розслідування визначених Верховною Радою України питань; 8) призначати необхідні експертизи й запрошувати на засідання слідчої комісії експертів; 9) залучати до участі в розслідуванні працівників органів прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції за згодою їх керівників.

Результати розслідування тимчасова слідча комісія викладає в письмовому звіті, який повинен містити висновки і пропозиції про: 1) факти й обставини, які стали підставами для проведення розслідування; 2) відомості чи обставини, встановлені тимчасовою слідчою комісією, і докази, якими це підтверджується; 3) відомості чи обставини, що не підтвердилися; 4) факти й обставини, які не були перевірені, і причини цього. У пропозиціях тимчасової слідчої комісії зазначається, як мають бути використані висновки тимчасової слідчої комісії в разі прийняття Верховною Радою рішення щодо них. Пропозиції тимчасової слідчої комісії викладаються у проєкті постанови чи іншого акта Верховної Ради і вносяться на розгляд Верховної Ради народними депутатами, які є членами тимчасової слідчої комісії.

За результатами розгляду висновків і пропозицій тимчасової слідчої комісії Верховна Рада може прийняти такі рішення: 1) взяти до відома висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії; 2) припинити повноваження тимчасової слідчої комісії; 3) продовжити роботу тимчасової слідчої комісії на визначений Верховною Радою строк, але не більше одного року з дня її утворення [136].

Під час розгляду висновків і пропозицій тимчасової слідчої комісії Верховна Рада в разі необхідності вирішує питання щодо: 1) направлення матеріалів тимчасової слідчої комісії Генеральному прокурору для їх вивчення й відповідного реагування; 2) направлення висновків тимчасової слідчої комісії

Президенту України, прем'єр-міністру України; 3) направлення висновків тимчасової слідчої комісії для реагування відповідному державному органу, органу місцевого самоврядування чи посадовій особі, згідно з законом; 4) публікації висновків тимчасової слідчої комісії в газеті «Голос України» [136]. Разом із тим, на жаль, висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії не є вирішальними для органів, які здійснюють кримінальне провадження.

Крім того, у разі якщо Верховній Раді України стануть відомі факти про те, що Президентом України не спроможний виконувати свої повноваження за станом здоров'я, Верховна Рада України може утворити слідчу комісію для перевірки відповідних фактів.

Така слідча комісія утворюється за пропозицією Голови Верховної Ради України або не менш як 45 народних депутатів України на закритому пленарному засіданні Верховної Ради України з пропорційним представництвом депутатських фракцій та депутатських груп [136].

Що стосується процедури імпічменту, то детально порядок і процедуру створення спеціальної слідчої комісії врегулював також недавно прийнятий Закон України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» 2019 року [127].

Важливим моментом є положення вищезгаданого закону, яким до складу спеціальної тимчасової слідчої комісії з розслідування державної зради чи іншого злочину, вчиненого Президентом України, входять народні депутати України з урахуванням принципу пропорційного представництва депутатських фракцій [127]. Тобто представники опозиційних депутатських об'єднань зможуть брати безпосередню участь у процесі парламентського розслідування.

У контексті порушених питань варто також наголосити на проблемі якості прийнятого у вересні 2019 року Закону України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)», який, на перший погляд, урегулював процедурні питання проведення імпічменту, однак якщо порівняти цей закон із попередньою редакцією Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», ми побачимо аналогічні за змістом нормативно-

правові акти. Це є свідченням, що нова українська влада, декларуючи відповідні системні зміни в питаннях процедури проведення імпічменту, власне системних змін у цій частині не провела, задовільнившись лише формою, яка й так до цього існувала.

На жаль, роль і можливості опозиції у процедурі імпічменту є теж незначними й вичерпуються лише можливістю делегувати представників опозиційних депутатських об'єднань до спеціальної слідчої комісії з розслідування державної зради чи іншого злочину, вчиненого Президентом України. У цьому контексті варто погодитися з думками В. Мельниченка й О. Плахотнюк, що не менш важливим у питаннях імпічменту й усунення з поста глави держави є досягнення рівноваги між наданими повноваженнями й відповідальністю за їх здійснення. Як показала політична криза 2013–2014 рр., надмірне ускладнення процедури відповідальності глави держави не є гарантією безвідповідальності [75, с. 64].

Вважаємо, що така ситуація потребує докорінних змін як на рівні положень Основного закону, так і на рівні законодавчого регулювання усунення глави держави із займаного поста. Погоджуємося з позицією Т. О. Цимбалістого, що «підстави імпічменту доцільно розширити. Світова практика застосування імпічменту щодо президента свідчить про ширше тлумачення конституційною теорією підстав імпічменту, порівняно з Конституцією України» [202, с. 44].

Ще один механізм закладений у статті 154 Конституції України. Тут зазначено, що «законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» [60].

Такий суб'єктний склад ініціаторів внесення змін до Основного закону загалом відповідає тенденціям світового конституціоналізму. Однак варто погодитися з позиціями науковців, що «порівняно з іншими державами Європи, в Україні встановлено більш високий відсоток (одна третина від

конституційного складу Верховної Ради) народних депутатів як умову набуття ними права подати законопроект про внесення змін до Конституції України» [61, с. 1074].

Достатньо ефективний та часто застосовуваний на практиці також правовий механізм, передбачений статтями 150 та 151 Конституції України, які надають можливість щонайменше сорока п'ятьом народним депутатам України звернутися до Конституційного Суду України з конституційним поданням і конституційним зверненням.

Конституційне подання може бути подане народними депутатами України з «питань відповідності Конституції України (конституційності) законів та інших правових актів Верховної Ради України;актів Президента України;актів Кабінету Міністрів України;правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та з питань офіційного тлумачення Конституції України» [60].

Конституційне звернення може бути подане народними депутатами України з питань «надання висновку про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, та про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою» [60].

Деталізуються положення Конституції України нормами Закону України «Про Конституційний Суд України». Так, у конституційному поданні щодо визнання акту неконституційним чи офіційного тлумачення Конституції України «зазначаються 1) суб'єкт права на конституційне подання; 2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання;3) документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;4) перелік документів і матеріалів, що додаються» [125]. Ті ж самі реквізити передбачає закон і для конституційного звернення.

Також закон деталізує, що в «конституційному поданні щодо конституційності акта (його окремих положень) зазначаються акт (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити акт (його окремі положення), а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності акта (його окремих положень). У конституційному поданні щодо офіційного тлумачення Конституції України зазначаються конкретні положення Конституції України, які потребують офіційного тлумачення, та обґрунтування підстав, які спричинили потребу в тлумаченні» [125].

Щодо конституційного звернення, з яким мають право звернутися щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, то закон деталізує, що в «конституційному зверненні про відповідність Конституції України міжнародного договору зазначаються конкретні положення договору, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити договір, а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності міжнародного договору (його окремих положень). У конституційному зверненні про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, зазначаються ті питання, конституційність яких оспорується, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити ці питання, а також обґрунтування тверджень щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою» [125].

Важливість такого механізму в контексті парламентської автономії відзначає М. В. Савчин. Він вказує, що «слід згадати перипетії схвалення так званих Харківських угод у квітні 2010 р., внаслідок чого було продовжено оренду міста Севастополя для потреб Чорноморського флоту Російської Федерації. Але на той час до Конституційного Суду могли звернутися лише, по

суті, заінтересовані особи – Президент і Кабінет Міністрів – таку можливість гіпотетична опозиційна група з принаймні 45 народних депутатів отримала лише після внесення змін до Конституції у 2016 р. у частині правосуддя» [157, с. 20].

Що стосується положень Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», то можна констатувати, що, окрім процесуального регулювання правових механізмів взаємодії опозиції й державної влади, закріплених Конституцією України, є також норми, які надають парламентській опозиції додаткові гарантії діяльності.

Так, Верховна Рада України один раз на рік розглядає звіт Директора Державного бюро розслідувань про результати діяльності цього органу за календарний рік, стан виконання покладених на нього завдань, дотримання законодавства, прав і свобод людини й громадянина, а також напрями та шляхи підвищення ефективності його діяльності. За пропозицією не менш як третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України остання може в будь-який час прийняти рішення про позачерговий звіт Директора Державного бюро розслідувань.

Крім того, згідно з положеннями статті 237 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», пропозиція про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим може бути внесена не менше як 45 народними депутатами України шляхом подання проєкту відповідної постанови Верховної Ради України [136].

Також відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», пропозиції щодо кандидатур на посаду Уповноваженого вносять Голова Верховної Ради України або не менше однієї четвертої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Тобто право внести кандидатуру на посаду парламентського омбудсмана з прав людини мають не менше як 113 народних депутатів України. Із цього приводу слушною є пропозиція вчених про зменшення кількості народних депутатів України, які мають право на висування кандидатів на

зазначену посаду [141].

Водночас підтримуємо позиції науковців про те, що «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має бути представником громадянського суспільства – дієва, толерантна, не залежна від партійного впливу людина, яка має великий досвід правозахисту і не пов'язана з жодною політичною силою. Головним ж ресурсом підвищення ефективності діяльності парламентського омбудсмана повинна бути його співпраця з недержавними правозахисними організаціями» [52, с. 194-195].

Варто також наголосити, що гарантії, права та механізми взаємодії парламентської опозиції з органами державної влади, перш за все, із Верховною Радою України та її структурними підрозділами, врегульовувалися у первинній та двох наступних редакціях Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» окремою главою 13 «Парламентська опозиція» [137].

Так, стаття 68 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» визначала критерії віднесення того чи того парламентського об'єднання до парламентської опозиції. Зазначалося, що «депутатська фракція, яка не є учасником коаліції, може прийняти рішення про опозиційність до політичного курсу коаліції та / або сформованого нею Кабінету Міністрів України» [137]. Тобто закон надавав можливість депутатським фракціям, які не увійшли в коаліцію депутатських фракцій, на власний розсуд або залишатися депутатською фракцією парламенту, або прийняти рішення про перехід в опозицію до діючої коаліції.

Принагідно варто зауважити, що положення глави 13 «Парламентська опозиція» Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» виписувалися відповідно до чинної на той час редакції Конституції України й Закону України «Про вибори народних депутатів України» 2004 року [108], які закладали модель пропорційної виборчої системи і структурування парламенту лише депутатськими фракціями.

Крім того, депутатські фракції, що прийняли рішення про опозиційність, мали можливість утворити опозиційне об'єднання депутатських фракцій. Таке

рішення ухвалювалося депутатськими фракціями й оформлялося відповідною заявою, яку підписували голови зазначених депутатських фракцій.

Процесуально рішення про перехід до парламентської опозиції чи утворення опозиційного об'єднання оформлялося повідомленням про опозиційність депутатської фракції чи утворення опозиційного об'єднання, яке мало бути оголошене на пленарному засіданні Верховної Ради головою або уповноваженим представником відповідної фракції чи уповноваженим представником опозиційного об'єднання [137].

Також норми закону дозволяли опозиційній депутатській фракції бути у складі лише одного опозиційного об'єднання. Своєю чергою, у випадках «входження опозиційної депутатської фракції до складу опозиційного об'єднання депутатських фракцій, виходу з його складу або припинення опозиційної діяльності таким об'єднанням депутатська фракція втрачала статус суб'єкта опозиційної діяльності» [137].

Законом передбачалася й можливість у будь-який час припинити опозиційну діяльність депутатської фракції чи опозиційного об'єднання депутатських фракцій за їх рішенням із моменту оголошення про це на пленарному засіданні Верховної Ради України. Разом із тим, слід наголосити, що умовою припинення опозиційної діяльності було лише рішення депутатських об'єднань, а не обов'язок входження до складу коаліції депутатських фракцій. Тобто опозиційна депутатська фракція чи опозиційне об'єднання депутатських фракцій мало можливість припинити опозиційну діяльність і залишатися поза межами коаліції депутатських фракцій.

Щодо прав парламентської опозиції, то попередня редакція Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» як механізм взаємодії з парламентською коаліцією й контролю за її діяльністю наділяв опозицію правами на розгляд питань Верховною Радою, правами на пленарних засіданнях, правом на утворення й діяльність опозиційного уряду та представництва в парламенті.

Так щодо прав на розгляд питань, парламентська опозиція мала право:

«1) вимагати скликання позачергової сесії Верховної Ради, якщо така вимога підтримана не менше ніж третиною народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради; 2) вимагати проведення додаткового пленарного засідання Верховної Ради, якщо така вимога підтримана не менше ніж третиною народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради; 3) на включення питань позачергово без голосування до порядку денного сесії Верховної Ради, а також на включення підготовлених проектів законів, інших актів Верховної Ради без голосування до тижневого порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України» [137].

Щодо прав парламентської опозиції на пленарних засіданнях, то опозиційні депутатські фракції чи опозиційні депутатські об'єднання наділялися гарантованим правом на виступ своїх представників тривалістю до трьох хвилин, але лише у визначених законом питаннях, зокрема під час розгляду таких питань: «1) про засади внутрішньої і зовнішньої політики України; 2) про програму діяльності Кабінету Міністрів України; 3) про стан виконання Державного бюджету України; 4) про відповідальність Кабінету Міністрів України; 5) про загальнодержавну програму економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля» [137].

Процесуально це право реалізовувалося на підставі письмової заяви поданої головуючому на пленарному засіданні головою або уповноваженим представником відповідного суб'єкта опозиційної діяльності.

Наступним механізмом взаємодії державної влади й опозиції та одночасно гарантією опозиційної діяльності була можливість утворити опозиційний уряд. Так, стаття 72 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» передбачала, що «парламентська опозиція після сформування Верховною Радою персонального складу Кабінету Міністрів України може утворити опозиційний уряд з числа народних депутатів-членів парламентської опозиції» [137].

Суперечність норм тодішньої редакції Закону України «Про Регламент

Верховної Ради України» в тому, що дозволялося створення кількох парламентських опозицій, разом із тим, передбачалося утворення лише одного опозиційного уряду.

Щодо статусу опозиційного уряду, то він зокрема: 1) за своїм запитом мав право на отримання від Кабінету Міністрів України інформації та копій прийнятих ним актів; 2) здійснював моніторинг діяльності Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, їх посадових осіб; 3) здійснював контроль за розробкою та виконанням Державного бюджету України в межах парламентського контролю; 4) народні депутати – члени опозиційного уряду готували альтернативні пропозиції щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України, актів Кабінету Міністрів України та оприлюднювали їх у парламентських засобах масової інформації й на офіційному веб-сайті Верховної Ради; 5) народні депутати – члени опозиційного уряду розробляли законодавчі пропозиції, що були альтернативними до внесених Кабінетом Міністрів України; 6) народні депутати – члени опозиційного уряду розробляли альтернативні проєкти загальнодержавних програм [137].

До речі, практика створення подібних утворень в Україні існує. Так, за дії вказаної вище редакції Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» були створені опозиційні уряди В. Януковича в 2007 році [183] та С. Соболєва у 2010 році [166]. Навіть більше, після виключення у 2010 році глави «Парламентська опозиція» у 2015 році партією «Опозиційний блок» було оголошено про створення опозиційного уряду на чолі з Б. Колесніковим. Тоді опозиційний прем'єр-міністр заявив, що «на основі європейської практики ми створюємо опозиційний уряд, який стане громадським майданчиком для розробки стратегічно важливих проєктів у соціально-економічній сфері, а також займеться конституційною реформою і безпекою держави» [20]. Не дивно, що «громадським майданчиком», адже правовий статус опозиційного уряду, як і статус опозиції законодавчо до сьогодні не визначені.

На жаль, жоден зі створених опозиційних урядів не прославився якісною роботою і правильним співіснуванням із парламентською коаліцією. Усі

опозиційні уряди займалися в основному лише критикою влади, а їхні альтернативні законопроекти швидше мали популістський характер і не сприяли більш фаховій дискусії з прийняття тих чи тих рішень.

Після сумнозвісного рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року №20-рп/2010, яким визнано неконституційним Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття і з покладенням на органи державної влади обов'язку щодо невідкладного приведення нормативно-правових актів у відповідність до Конституції України від 28 червня 1996 року» [174], згадана вище глава 13 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» була виключена на підставі Закону №2600-VI від 08.10.2010 року.

Суддя Конституційного Суду України В. І. Шишкін, який висловив окрему думку [91] проти зазначеного вище рішення органу конституційного контролю, назвав це «вдалим м'яким переворотом», де за допомогою «Рішення Конституційного Суду, яке сколихнуло всю Україну – одним помахом був змінений устрій держави з парламентської республіки на президентську республіку, що забезпечило остаточне оформлення влади Януковича» [208, с. 313].

Режим Януковича, який панічно побоювався будь-яких опозиційних утворень, намагався створити ситуацію повної відсутності нормативно-правового закріплення гарантій опозиційної діяльності як в парламенті, так і поза ним. Прийняте Рішення Конституційного Суду України, яке відновлювало первинну редакцію Конституції України 1996 року, знімало питання коаліції депутатських фракцій у парламенті, а тому, на думку тодішніх народних депутатів України, і питання парламентської опозиції.

Проте, як показує практика зарубіжних держав, які ставали на такий шлях, у такій ситуації опозиція повинна була отримати ще більші гарантії і ще більші правові механізми взаємодії з органами державної влади, перш за все, із Президентом України й Кабінетом Міністрів України. На жаль, цього не

сталось. Як наслідок, ми отримали чотири напружені роки діяльності і парламентської, і позапарламентської опозиції, які вилилися в масові протести й опір свавілля влади у 2014 році під час подій Революції Гідності. У найбільш гострі фази протистояння були спроби вирішення конфлікту політичними механізмами взаємодії державної влади й опозиції, яка представляла інтереси протестувальників. Однак вдалими їх назвати досить складно. Оцінку частині з них ми надамо нижче.

2.3 Політико-правові механізми взаємодії державної влади та опозиції

Поруч із правовими механізмами взаємодії державної влади й опозиції потрібно також дослідити політико-правові механізми, які в певних випадках вирішення і подолання конфліктів мають вирішальне значення та вагу.

Новітня історія розвитку й утвердження Української держави як перехідної, молоді демократії яскраво ілюструє проблеми становлення правових засад взаємодії державної влади й опозиції. Як наслідок – події Помаранчевої Революції 2004 року, Революції Гідності 2013–2014 рр., конституційні кризи та конфлікти 2006–2007, 2010 та 2014 років.

До речі, якщо звернути увагу на всі ініціативи щодо внесення змін до Конституції України, які розглядалися Верховною Радою України з часу прийняття Основного закону в 1996 році, то всі вони стосувалися питання організації й функціонування державної влади та її окремих інститутів. Жодні конституційні зміни не поставили питання функціонування й діяльності опозиції, її статусу та взаємодії з органами державної влади задля балансу й уникнення політико-правових конфліктів.

Першою серйозною кризою, яка постала у взаємовідносинах між державною владою й опозицією з чіткою поляризацією суспільства, стали вибори Президента України 2004 року. Після більш як десятирічного правління Леоніда Кучми, який обирався главою держави двічі й мав змогу позмагатися за високий пост втретє, настав час визначитися й обрати нового Президента

України. На щастя, Леонід Кучма не пішов шляхами глав держав колишнього Радянського Союзу (РФ, Білорусь, Казахстан та ін.) та, незважаючи на позитивне Рішення Конституційного Суду України, не брав участь у третіх президентських виборах.

Основними кандидатами на пост глави держави у 2004 році були представник опозиційних сил, экс-прем'єр-міністр України та экс-голова Національного банку України Віктор Ющенко й чинний на той час прем'єр-міністр України, колишній глава Донецької обласної державної адміністрації Віктор Янукович.

Леонід Кучма, незважаючи на формальну нейтральність у виборчому процесі, де-факто надавав підтримку кандидату від державної влади Віктору Януковичу. Був задіяний неабиякий адміністративний ресурс, особливо на державній службі. Натомість опозиційні політичні сили й інститути громадянського суспільства підтримували Віктора Ющенка. Українське суспільство в той час було сильно розділене політичними технологіями, які застосовувалися з двох сторін, особливо з боку кандидата від влади Віктора Януковича. Ключовою відмінністю у програмах кандидатів стала зовнішня політика. З одного боку, проєвропейський опозиційний політик, з іншого – проросійський політик від державної влади.

За результатами голосування 31 жовтня 2004 року жоден із кандидатів не набрав абсолютної кількості голосів виборців (39,9 % проти 39,26% на користь Віктора Ющенка). Під час повторного голосування 21 листопада 2004 року, незважаючи на дані екзит-полів і паралельного підрахунку голосів, ЦВК оголошує переможцем Віктора Януковича (49,46 % проти 46,26 %). Кандидат у Президенти України Віктор Ющенко та його передвиборчий штаб заявляє про масові фальсифікації й велику явку виборців у східних регіонах України, які підтримували Віктора Януковича. На заклик до протесту проти фальсифікацій виборів на другий день 22 листопада 2004 року на Майдан Незалежності виходить більше як сто тисяч протестувальників. Розпочинається масовий загальнодержавний страйк, який отримав назву Помаранчева Революція.

Не вдаючись у деталі подій Помаранчевої Революції 2004 року, варто звернути увагу на політико-правові механізми, задіяні в процесі вирішення конфлікту як із боку державної влади, так і з боку опозиції.

По-перше, слід наголосити на конструктивізмі в діях протестувальників, які керувалися лідерами опозиційних депутатських фракцій Верховної Ради України й не призвели до трагічних подій.

По-друге, потрібно віддати належне і представникам державної влади, які не провокували конфліктні ситуації, а забезпечували можливість громадянам України реалізувати своє конституційне право на протест. Окремо слід відмітити й роль Президента України Леоніда Кучми, який виступив посередником між сторонами конфлікту і сприяв його вирішенню правовими способами.

Основним політико-правовим механізмом вирішення ситуації, яка склалася у 2004 році, стали раунди переговорів між двома кандидатами у Президенти України, чинним главою держави Леонідом Кучмою, головою Верховної Ради України Володимиром Литвином, президентом Польщі Олександром Кваснєвським, президентом Литви Валдасом Адамкусом, представниками ОБСЄ, ЄС та Росії.

Паралельно з переговорами між владою й опозицією представники кандидата у Президенти України Віктора Ющенка подали скаргу до Верховного Суду України про визнання виборів 21 листопада 2004 року недійсними у зв'язку з масовими фальсифікаціями.

Серед основних позовних вимог опозиціонерів, які представляли інтереси кандидата Віктора Ющенка:

1. Визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України незаконними, а протокол Центральної виборчої комісії про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року недійсним. Скасувати постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року №1264 «Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та

обрання Президента України» як незаконну.

2. Скасувати постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року №1265 «Про оприлюднення результатів виборів Президента України» як незаконну.

3. Встановити, що факти системного і грубого порушення принципів і засад виборчого процесу під час повторного голосування з виборів Президента України від 21 листопада 2004 року є такими, що не дають змоги достовірно встановити результати волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України.

4. Визнати недійсними результати повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі по виборах Президента України.

5. Визнати обраним Президентом України кандидата, який за підсумками голосування від 31 жовтня 2004 року набрав найбільшу кількість голосів виборців [213].

На одному з етапів переговорів «учасники круглого столу на своєму другому засіданні у Києві 1 грудня 2004 року детально обговорили розвиток ситуації в Україні і дійшли згоди про наступне:

1. Виключити можливість застосування сили для вирішення проблем, що виникли після другого туру виборів Президента України.

2. Негайно розблокувати роботи органів державної влади і створення умов для виконання ними своїх функцій.

3. Створити експертну групу для проведення термінового юридичного аналізу та внесення відповідних пропозицій про завершення виборів Президента України на підставі відповідного рішення Верховного Суду України.

4. Прийняти в пакеті з внесенням змін до Закону «Про вибори Президента України» політичної реформи з внесенням змін до Конституції України відповідно до проекту Закону 4180 та формування на цих засадах уряду України.

5. Закликали всі політичні сили в Україні при прийнятті рішень виходити з необхідності збереження територіальної цілісності України.

6. Закликали всі політичні сили, фракції та депутатські групи у Верховній Раді України, інші органи державної влади та місцевого самоврядування зосередити свої зусилля на врегулюванні соціально-економічної ситуації в Україні та зупиненні кризових явищ в економіці.

7. погодилися щодо проведення наступного засідання круглого столу після прийняття відповідного рішення Верховним Судом України» [84].

Власне, ключові позиції цього раунду переговорів були реалізовані на практиці. Передусім, 3 грудня 2004 року Верховний Суд України прийняв рішення, в якому, «враховуючи неможливість достовірно встановити результати дійсного волевиявлення виборців у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі шляхом повторного встановлення підсумків повторного голосування та враховуючи, що проведене 21 листопада 2004 року повторне голосування не змінило статусу кандидатів, які за підсумками голосування у день виборів 31 жовтня 2004 року одержали найбільшу кількість голосів виборців, суд вважає за необхідне поновити права суб'єктів виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування за правилами, визначеними статтею 85 Закону України «Про вибори Президента України» [110, 213].

На цій основі Верховний Суд України «скаргу на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії вирішив задовольнити частково, зокрема:

1. Визнати дії Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України та складанню протоколу про результати повторного голосування з виборів Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними.

2. Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року №1264 «Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України» скасувати.

3. Постанову Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 року

№1265 «Про оприлюднення результатів виборів Президента України» скасувати.

4. Зобов'язати Центральну виборчу комісію призначити повторне голосування по виборах Президента України в строк встановлений частиною 1 статті 85 Закону України «Про вибори Президента України», обчислюючи його з 5 грудня 2004 року. Повторне голосування провести в порядку, визначеному статтею 85 Закону України «Про вибори Президента України» [213].

Як наслідок реалізації попередніх домовленостей, 8 грудня 2004 року Верховна Рада України прийняла Закон України №2222-IV «Про внесення змін до Конституції України», який підтримали 402 народних депутата України, а Центральна виборча комісія призначила повторне голосування з виборів Президента України на 26 грудня 2004 року. Прогнозовано, за результатами виборів перемогу здобув Віктор Ющенко.

Але варто звернути увагу, що сильний конституційно-правовий конфлікт й глибоку політичну кризу вдалося вирішити за допомогою безпосередньої взаємодії влади й опозиції. Найважливіше, на нашу думку, що чинна на той час державна влада на чолі з Президентом України Леонідом Кучмою, зважаючи на масовість протесту народу, пішла на врегулювання ситуації мирним, дипломатичним шляхом і визнала опозицію на чолі з кандидатом у Президенти України Віктором Ющенком стороною конфлікту.

Події 2004 року також показали проблеми неврегульованості правових засад взаємодії державної влади й опозиції та відсутність ефективних правових механізмів такої взаємодії в нестандартних ситуаціях.

На жаль, і прийнятий Закон України №2222-IV «Про внесення змін до Конституції України» виявився занадто недолугим і швидко спровокував нові політико-правові конфлікти. Слід погодитися з аналізом конституційних змін 2004 року, висловленим В. В. Речицьким, який зазначав, що «демократія тому й демократія, що її рішення не можливо програмувати» [152, с. 54]. У прийнятих же конституційних змінах «вбачалося очевидне бажання влади звузити простір політичної свободи народу, вилучити з політичного життя країни мало не всі

стохастичні процеси, збільшити державний вплив на громадянське суспільство, централізовано контролювати практично всі його стратегічні потреби й відправлення» [152, с. 54].

Конфліктогенний потенціал конституційної реформи 2004 року прогнозував і В. П. Колісник, зазначаючи, що «система здійснення державної влади в цілому навряд чи зможе істотно позначитися на її ефективності та результативності через половинчастість, недостатню узгодженість та непослідовність конституційно-правового регулювання» [55, с. 44]. При цьому, на жаль «ступінь оптимізації державної влади знову, як і раніше, залежатиме від політичної волі вищих посадовців, політичної структуризації суспільства та співвідношення політичних сил у парламенті» [55, с. 44].

Правдивість слів провідних учених правників продемонстрували вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року, які вперше проходили за суто пропорційною виборчою системою. Виборчий бар'єр подолали п'ять політичних сил, й український політикум зайшов у так звану коаліціаду, де депутатські фракції політичних партій вели переговори з утворення коаліції депутатських фракцій.

Незважаючи на численні суперечності щодо тексту коаліційної угоди й майбутнього розподілу посад, лідери блоку Наша Україна, Соціалістичної партії України та Блоку Юлії Тимошенко 22 червня 2006 року підписали коаліційну угоду, головуючий на засіданні Верховної Ради України оголосив про створення коаліції, а текст угоди був опублікований в офіційних газетах. 6 липня 2006 року після декількох днів консультацій народні депутати України приступили до обрання Голови Верховної Ради України. Петро Порошенко, усвідомлюючи недостатність голосів, зняв свою кандидатуру і попросив Олександра Мороза взяти з нього приклад і відкласти голосування на посаду спікера. Глава Соціалістичної партії відмовився знімати свою кандидатуру. Підрахунок результатів таємного голосування засвідчив, що Олександр Мороз набрав 238 голосів, його суперник, член Партії регіонів Микола Азаров – 0. Наступного дня лідери Партії регіонів, Соціалістичної партії та Комуністичної

партії заявили про створення нової урядової коаліції (Антикризова коаліція) і про висунення Віктора Януковича на посаду Прем'єр-міністра України. Представники блоку Наша Україна, посилаючись на положення Регламенту Верховної Ради України, оголосили про незаконність створення нової коаліції. Через десять днів Голова Верховної Ради України Олександр Мороз ще раз оголосив про створення Антикризової коаліції і ще раз подав кандидатуру Віктора Януковича на посаду Прем'єр-міністра України. За тиждень до того, 11 липня 2006 року, депутати таємним голосування обрали Першим віце-спікером Адама Мартинюка, затвердили перелік і компетенцію комітетів Верховної Ради України та обрали їх членів і керівництво[153].

Такі події змусили Президента України Віктора Ющенка ініціювати Загальнонаціональний круглий стіл за участі Голови Верховної Ради України, прем'єр-міністра України, лідерів парламентських партій та представників громадськості з метою публічного обговорення шляхів і способів розв'язання парламентської кризи.

Власне, за результатами другого засідання круглого столу учасниками було підписано Універсал національної єдності [195], який частково розв'язував політичний конфлікт у парламенті й визначав пріоритети в діяльності всіх органів державної влади й опозиції. Лише Юлія Тимошенко не підписала цей документ, а лідер Комуністичної партії України Петро Симоненко підписав документ із низкою застережень, які стосувалися гуманітарної політики.

Серед іншого, Універсал національної єдності з метою реалізувати план дій із забезпечення національної єдності визначив бажання його підписантів прямувати «... до загальнонаціонального примирення, яке, на їхнє переконання, є ключем до майбутнього України та інструментом для вирішення сучасних проблем нашого суспільства» [195]. Крім того, документом «запроваджено традицію національного політичного і суспільного діалогу задля вирішення успадкованих і набутих проблем державного життя» [195].

Також Універсал національної єдності серед основних положень плану

дій щодо національної єдності передбачав «створення політичних і правових умов для безперешкодної діяльності опозиції у виборних органах влади всіх рівнів» [195]. Окремо документом зафіксовано нові критерії діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, а саме:

«1. Розробку й запровадження регулярних публічних консультацій щодо важливих питань суспільного розвитку та державного будівництва, із залученням до діалогу, зокрема, позапарламентських політичних сил, об'єднань громадян та інших учасників суспільно-політичного процесу.

2. Формування ефективних механізмів громадського контролю за діями влади. Забезпечення прозорості та підзвітності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

3. Забезпечення відповідності діяльності органів влади національним інтересам України, стратегічним пріоритетам розвитку, інтересам окремих громадян, шляхом, зокрема, залучення політичних партій та громадських організацій до участі у підвищенні ефективності кадрової політики в державі» [195].

За результати Загальнонаціонального круглого столу й підписаного Універсалу національної єдності 4 серпня 2006 року Президент України Віктор Ющенко офіційно в сесійній залі Верховної Ради України запропонував на розгляд парламенту кандидатуру Віктора Януковича на посаду прем'єр-міністра України. За внесеним поданням Президента України Верховна Рада України призначила Віктора Януковича прем'єр-міністром України.

На жаль, достатньо ефективна, на перший погляд, взаємодія державної влади й опозиції у формі круглого столу й підписаного універсалу на практиці виявилася нереалізованою й подекуди шкідливою. Наміри глави держави примирити сторони політичного конфлікту лише відклали фазу його загострення до 2007 року і призвели до позачергових виборів народних депутатів України.

Коаліція депутатських фракцій та сформований нею Кабінет Міністрів України не збиралися виконувати положення Універсалу національної єдності,

вважаючи його абсолютно декларативним документом, який не має жодної юридичної сили. Натомість урядова політика, особливо в економічних питаннях, знову почала орієнтуватися на співпрацю з Росією й країнами колишнього Радянського Союзу. Періодично почали виникати конфлікти між Президентом України й Кабінетом Міністрів України.

У такій ситуації політична криза 2006 року плавно переросла в кризу 2007 року, адже співпраця тодішнього Президента України Віктора Ющенка та прем'єр-міністра України Віктора Януковича виявилася недовготривалою. Пропрезидентська депутатська фракція Наша Україна остаточно перейшла в опозицію й почала співпрацювати з іншою політичною силою – Блоком Юлії Тимошенко, підтримуючи спільно ідею позачергових парламентських виборів.

Реагуючи на такий стан речей, Президент України 2 квітня 2007 року видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» [119], аргументуючи своє рішення ситуацією, яка склалася в парламенті, а саме «ігнорування більшістю у Верховній Раді України конституційних вимог щодо формування коаліції депутатських фракцій. На заміну поодиноким випадкам включення до складу коаліції депутатських фракцій окремих народних депутатів, що мали місце при формуванні Антикризової коаліції у липні 2006 року, заступає практика масового поповнення її складу на засадах індивідуального або групового членства. Така практика є грубим порушенням статті 83 Конституції України, яка передбачає формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій виключно депутатськими фракціями» [119].

На думку Президента України, «порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України спотворює результати народного волевиявлення, здійсненого через вибори народних депутатів України у березні 2006 року, є нехтуванням конституційних виборчих прав громадян України, призводить до ігнорування конституційного принципу народного суверенітету. Такий розвиток подій є реальною

передумовою узурпації влади в Україні, що заборонено частиною 4 статті 5 Конституції України. Це також загрожує національній безпеці, спричиняє дестабілізацію політичної ситуації в державі, створює потенційну небезпеку державному суверенітету» [119].

Зважаючи на такі аргументи, Президент України вважав, що його «конституційний статус зобов'язує здійснювати заходи для зупинення порушень Конституції України, прав громадян, для попередження загроз державному суверенітету та територіальній цілісності держави. З цього, зокрема, випливає обов'язок достроково припинити повноваження парламенту у разі порушень ним Основного Закону України, якщо немає інших запобіжників грубим порушенням Конституції України з боку Верховної Ради України».

Однак такий крок глави держави викликав повне несприйняття народними депутатами України, які входили до складу коаліції депутатських фракцій, керівництвом парламенту та Кабінетом Міністрів України. Останній, зокрема, відмовився забезпечити фінансування виборів, а Центральна виборча комісія зайняла очікувальну позицію.

Як наслідок, того ж дня, 2 квітня 2007 року, Верховна Рада України приймає Постанову Верховної Ради України «Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» [130].

Згідно з положеннями цієї Постанови, «реалізація Указу Президента України від 2 квітня 2007 року, у разі набрання ним чинності, неминуче призведе до створення кризової ситуації в державі, дестабілізації економіки, громадянського протистояння з непередбачуваними наслідками, компрометації України в зовнішньополітичній сфері, втрати довіри до неї з боку зарубіжних партнерів та інших негативних наслідків» [130].

Тому, на думку Верховної Ради України, Указ Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради

України» «не тягне за собою конституційно-правових наслідків як такий, що виданий з порушенням статей 3, 5, 19 і 90 та пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України, створює вкрай небезпечний прецедент вольового вирішення надзвичайно важливого для держави та суспільства питання, за всіма ознаками є кроком до здійснення державного перевороту і штовхає представників виконавчої влади та правоохоронних органів до протизаконних дій. У зв'язку з цим вважати неприпустимим вчинення будь-яких дій, спрямованих на підготовку та проведення дострокових виборів народних депутатів України» [130].

Паралельно з цим ситуація починає загострюватися. Упродовж кількох днів із часу видання Указу Президента України починаються збори мітингувальників, які підтримують рішення глави держави та які солідарні з позицією коаліції депутатських фракцій та не визнають дострокового припинення повноважень Верховної Ради України.

4 квітня Верховна Рада України приймає Постанову «Про особливості організації роботи Верховної Ради України в період до розв'язання політичного конфлікту в Україні», якою встановлює, «що в період до розв'язання політичного конфлікту в Україні у разі необхідності прийняття Верховною Радою України відповідного рішення пленарні засідання Верховної Ради України скликаються Головою Верховної Ради України, а за його відсутності – Першим заступником Голови Верховної Ради України» [130].

5 квітня 2007 року Конституційний Суд України відкриває провадження за конституційним поданням народних депутатів України, які вказують, що Президент України «не мав конституційних підстав для видання Указу, яким припинив достроково повноваження Верховної Ради України V скликання» [133].

У конституційному поданні народних депутатів України «наголошується, що Президенту України надано конституційне право припинити повноваження Верховної Ради України виключно до своїх повноважень у випадках, передбачених Конституцією України» [133]. Крім того, автори подання

«наголошують, що дострокове припинення повноважень Верховної Ради України не може застосовуватися Президентом України на власний розсуд, а лише виключно у випадках, закріплених частиною 2 статті 90 Конституції України, з обов'язковим дотриманням процедури консультацій з керівництвом та головами фракцій Верховної Ради України при прийнятті зазначеного рішення (частина третя статті 90 Конституції України), мати процесуальну форму, яка б зафіксувала підсумки консультацій» [133].

Цікаво, що 5 квітня Феодосійський міський суд виніс Ухвалу за адміністративним позовом громадянина України Георгія Давидова, якою заборонив Кабінету Міністрів України, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування проводити будь-які заходи щодо організації дострокових виборів Верховної Ради до розгляду справи по суті [35].

Ухвалою судді О. Коваленка «було заборонене фінансування організації виборів. Крім того, будь-які дії з проведення виборів були заборонені Центральній виборчій комісії. Політичним партіям і блокам також заборонили проводити будь-які заходи щодо виконання Указу Президента України, у тому числі висувати кандидатів у депутати, подавати документи до ЦВК для реєстрації кандидатів, друкувати агітаційні матеріали. Така заборона на виконання Указу Президента стосувалася також усіх інших юридичних і фізичних осіб. Ухвала підлягала негайному виконанню» [199]. Правда, наступного дня Ухвала судді Феодосійського міського суду О. Коваленка була скасована головою суду І. Гаврилюком, так само було знято будь-які обмеження на проведення позачергових виборів.

Упродовж двох тижнів політична криза лише посилювалася. Було заблоковано діяльність Конституційного Суду України, Центральної виборчої комісії. Верховна Рада України звернулася за допомогою у вирішенні кризи до міжнародних партнерів України. Усі сторони конфлікту задекларували бажання знайти компромісне вирішення ситуації.

Протистояння між гілками влади й опозиційними силами в Україні стають предметом розгляду Парламентської Асамблеї Ради Європи. 19 квітня

2007 року Парламентська Асамблея Ради Європи приймає Резолюцію 1549 (2007) «Функціонування демократичних інституцій в Україні» [201], у якій висловлює занепокоєння політичними подіями в Україні протягом останніх місяців і вказує, що «поточна криза в Україні є також результатом поспішної та незавершеної конституційної і політичної реформ 2004 року, відповідно до якої до Конституції України було внесено низку змін, без урахування застережень Венеціанської комісії та без проведення широкої публічної дискусії в країні». Разом з тим, Асамблея визнає досягнення Помаранчевої революції, що дозволили утвердитися в Україні основоположним демократичним свободам: у країні є свобода слова та ЗМІ, свобода зібрань, свобода політичної конкуренції та опозиції, а також енергійне громадянське суспільство» [201].

Також цікавими є положення резолюції, згідно з якими Президента України, членів парламенту та уряду закликали подолати кризу легітимно, суворо конституційно й мирно: «чи це буде шляхом проведення правочинних дострокових виборів в результаті рішення Конституційного Суду України, чи шляхом проведення переговорів з досягнення компромісу. У цьому процесі всі політичні сили мають утриматися від різких та упереджених публічних заяв на підтримку чи засудження будь-якої політичної сили в Україні» [201].

Серед основних рекомендацій резолюції органам влади в Україні були, зокрема, такі: «1) поновлення проєкту реформування Конституції України з метою вдосконалення Основного Закону України і приведення його у відповідність до європейських стандартів, зокібна в частині положень щодо розподілу влади, імперативного мандату, правосуддя та прокуратури. Такі дії повинні відбуватися в тісній співпраці з Венеціанською комісією; 2) ухвалення й уведення в дію без подальшого зволікання базових конституційних законів (законів про Регламент Верховної Ради України, про парламентські тимчасові спеціальні та слідчі комісії, про центральні органи виконавчої влади, про парламентську опозицію, про референдум тощо); 3) зміна системи виборів до Верховної Ради шляхом введення відкритих партійних списків, у яких виборці зможуть вказувати свої уподобання щодо конкретних кандидатів, включених до

партійних списків, запропонованих політичними партіями (блоками), та шляхом поділу країни на різні виборчі округи; 4) проведення реформування судової системи з метою створення незалежної й ефективної судової системи в Україні; 5) реформа системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів і вживання активних законодавчих і практичних заходів для подолання всіх форм корупції, включно з політичною» [201].

Відразу наголосимо, що частина зазначених рекомендацій була виконана, деякі з рекомендацій враховані протягом останнього року, як-от пропорційна виборча система відкритих списків із виборів народних депутатів України – у зв'язку з прийняттям Виборчого кодексу України, чи прийняття Закону України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України». Разом із тим, частина пропозицій досі залишаються актуальними, наприклад, прийняття законів України про парламентську опозицію, про референдуми чи реформування правоохоронних органів та подолання політичної корупції.

Зрештою, прийняття Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи на початках не зарядило вирішенню політичного конфлікту. Президент України Віктор Ющенко видає новий Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 26 квітня 2007 року, яким констатує «відмову Кабінету Міністрів України забезпечити відповідне фінансування та фактичну бездіяльність Центральної виборчої комісії, що унеможлиблюють проведення позачергових виборів до Верховної Ради України 27 травня 2007 року». Отож, глава держави «постановляє Указ Президента України від 2 квітня 2007 року № 264 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» визнати таким, що втратив чинність та призначити позачергові вибори до Верховної Ради України на 24 червня 2007 року» [120].

Того ж дня, 26 квітня Верховна Рада України приймає Постанову Верховної Ради України «Про Указ Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення

позачергових виборів» від 26 квітня 2007 року». Цією Постановою вищезазначений Указ Президента України від 26 квітня 2007 року «у частині повторного дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та проведення позачергових виборів парламент вважає таким, що виданий за відсутності законних підстав» [140].

Навіть більше, 30 квітня 2007 року Верховна Рада України приймає ще одну Постанову – «Про вибори Президента України та народних депутатів України», якою констатує, що «за результатами виборів до Верховної Ради України було обрано народних депутатів України від п'яти політичних партій та виборчих блоків, три депутатські фракції яких відповідно до Конституції України утворили коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України» [111]. Натомість із перших днів діяльності Верховної Ради України п'ятого скликання і в коаліції депутатських фракцій, й у Верховній Раді України в цілому виникли проблеми з реалізацією своїх конституційних повноважень, зокрема тих, які стосуються формування уряду й законодавчого забезпечення його діяльності. Ці проблеми пов'язуються з неналежним виконанням своїх конституційних повноважень Президентом України внаслідок власного бачення в умовах дії зазначених змін до Основного Закону України – після 1 січня 2006 року. Урешті 2 квітня 2007 року Президент України всупереч вимогам Конституції України видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України». 26 квітня 2007 року, щоб уникнути винесення Конституційним Судом України рішення щодо конституційності зазначеного Указу, Президент України видав новий Указ, яким визнав указ від 2 квітня 2007 року таким, що втратив чинність, без конституційних на те підстав повторно прийняв рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України п'ятого скликання та призначив позачергові вибори до Верховної Ради України на 24 червня 2007 року [111].

На переконання народних депутатів України, «такі неконституційні дії Президента України систематично провокують загострення політичної ситуації в Україні, що може мати тяжкі негативні наслідки як для громадян України, так

і для держави в цілому. Враховуючи, що за таких обставин лише Український народ може розв'язати штучно створену політичну кризу, будучи єдиним представницьким органом Українського народу, Верховна Рада України визнає за необхідне провести одночасно вибори Президента України та народних депутатів України в період 90 днів з дня набрання чинності законом про внесення змін до Конституції України, яким передбачено проведення виборів Президента України та народних депутатів України, але не пізніше 9 грудня 2007 року» [111].

Така ситуація тривала ще впродовж цілого травня 2007 року. Відбувалися різні раунди переговорів, Президент України скликав засідання Ради національної безпеки та оборони України, звільняв суддів Конституційного Суду України, призначав і звільняв поновленого на посаді Генерального прокурора України.

У результаті переговорного процесу пізно вночі 27 травня 2007 року Президент України, прем'єр-міністр України та Голова Верховної Ради України повідомили журналістів про завершення політичної кризи і проведення позачергових виборів 30 вересня 2007 року. Із того дня прихильники опозиції й коаліції починають покидати столицю й розбирати наметові містечка.

Разом із тим, зазначеним політичним домовленостям слід було надати відповідної правової форми на підставі норм чинної Конституції та законів України. Так, перш за все, Президент України 29 травня 2007 року зупиняє дію свого Указу від 26 квітня 2007 року на 29, 30, 31 травня та 1 червня для того, щоб частину своїх зобов'язань виконала Верховна Рада України [124]. Своєю чергою, Верховна Рада України того ж дня, 29 травня, прийняла Постанову Верховної Ради України, якою визнала всі попередні Постанови з цього питання такими, що втратили чинність [112].

Народні депутати України з опозиційних депутатських фракції, які на той час діяли в українському парламенті, а саме «Блок Юлії Тимошенко» й «Наша Україна – Народна самооборона», почали складати депутатські повноваження і провели партійні з'їзди, на яких обнулили списки кандидатів.

Своєю чергою, Президент України 5 червня 2007 року видає новий Указ Президента України «Про призначення позачергових виборів до Верховної Ради України» [131] й указ, яким скасовуються ряд попередніх указів глави держави [113]. Паралельно з цим Верховна Рада України голосує за новий склад Центральної виборчої комісії. І лише станом на 15 червня 2007 року в парламенті 151 народний депутат України склав свої депутатські повноваження й, відповідно, Верховна Рада України стала налічувати менше як 300 депутатів.

За наполяганням депутатських фракцій коаліції Президент України 31 липня 2007 року видає останній указ, яким вносить зміни до попереднього указу від 5 червня 2007 року [117], виклавши назву в новій редакції «Про призначення позачергових виборів до Верховної Ради України у зв'язку з неповноважністю Верховної Ради України та достроковим припиненням її повноважень» [132].

Крім того, змінено підставу дострокового припинення повноважень Верховної Ради України – «у зв'язку з неповноважністю Верховної Ради України та неможливістю її відновлення, що спричинило дострокове припинення повноважень Верховної Ради України, та визначено дату початку виборчого процесу з 2 серпня 2007 року» [132].

На жаль, недосконала редакція Конституції України, неприйняті закони, зокрема й закон про опозицію, лише на деякий час забезпечили можливість функціонування системи державного апарату. Конфлікти почали виникати після проведених у 2010 році президентських виборів, на яких перемогу здобув Віктор Янукович.

Ситуація виглядала парадоксальною, адже основний опонент Віктора Януковича на виборах Юлія Тимошенко залишалася на посаді прем'єр-міністра України і продовжувала виконувати покладені на неї обов'язки. Тоді парламентські сили, які підтримували політику новообраного Президента України, внесли зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», якими чинну на той час статтю 61 виклали в новій редакції, а саме: «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді – це сформоване за

результатами виборів і на основі узгоджених політичних позицій та на засадах, встановлених Конституцією України і цим Регламентом, об'єднання депутатських фракцій, народних депутатів, до якого входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради» [118]. Тобто поряд з депутатськими фракціями, рівноцінними учасниками коаліції стали окремі народні депутати України.

Із цього приводу 6 квітня 2010 року висловився й Конституційний Суд України, який своїм рішенням підтримав аргументацію суб'єктів конституційного подання й витлумачив статтю 83 Конституції України й частину четверту статті 59 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» у системному зв'язку з іншими статтями, зокрема й цитованою вище статтею 61 «так, що окремі народні депутати України, зокрема ті, які не перебувають у складі депутатських фракцій, що ініціювали створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» [178].

Фактично це розв'язало руки новообраному Президенту України Віктору Януковичу в питанні концентрації влади. Багато експертів і вчених вважають, що власне це рішення Конституційного Суду України розпочало процес узурпації влади режимом Януковича. Ще один аргумент, який вказує на політичність цього рішення, є факт наявності іншого рішення Конституційного Суду України з питання формування коаліції депутатських фракцій 2008 року. У ньому Суд вирішив, що «словосполучення «коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України», що міститься у статті 83 Конституції України, слід розуміти як сформоване на встановлених Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України засадах об'єднання за результатами виборів кількох депутатських фракцій, кількість народних депутатів України в яких становить більшість від конституційного складу Верховної Ради України, які (депутатські фракції) на основі узгодження політичних позицій погодились на спільну парламентську діяльність» [173].

Були висловлені й окремі думки суддями Конституційного Суду України,

які не погодилися з прийнятим рішенням. Так, суддя П. Б. Стецюк зазначив, що «під час вирішення цієї справи Суд фактично не врахував низки своїх правових позицій стосовно порядку створення та організації діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Приймаючи саме таке Рішення у цій справі, Конституційному Суду України, на жаль, не вдалося належним чином гарантувати верховенство Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, хоча це є його безпосереднім завданням...» [88].

Суддя І. П. Домбровський у своїй окремій думці відзначив, що, «перше, частина шоста статті 83 Конституції України знайшла своє офіційне тлумачення у Рішенні Суду №16-рп/2008 від 17 вересня 2008 року і підстав для повторного її тлумачення щодо визначення суб'єктів створення коаліції депутатських фракцій не було. Однією з таких підстав могло бути внесення до цієї норми Конституції України змін та доповнень. Однак цього не сталося. По-друге, положеннями статті 59 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» визначено, що «народний депутат, якого виключено зі складу депутатської фракції є позафракційним», однак в цій нормі відсутнє будь-яке посилання на його право брати участь у створенні коаліції депутатських фракцій...» [86]. Крім того, суддя зауважив, що «в резолютивній частині Рішення дано одночасно і однозначно тлумачення правових норм різних за юридичною силою (норми Конституції України, норми Регламенту), що є помилковим; дано тлумачення положення частини четвертої статті 59 Регламенту, яке суперечить змісту цієї норми; зроблено посилання на цілий ряд статей Конституції України без їх аналізу в мотивувальній частині; навіть якщо припустити, що Суд, даючи тлумачення частині четвертій статті 59 Регламенту мав на увазі частину першу статті 61 Регламенту, яка в редакції від 9 березня 2010 року визначила суб'єктами формування коаліції депутатських фракцій, крім саме фракцій і народних депутатів, то надане ним формулювання є не зовсім коректним і може інтерпретуватися по-різному» [86].

Найбільш критичною за викладом є позиція судді В. І. Шишкіна, який у

своїй окремій думці зазначив, що «словосполучення «до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» ...визначається не персональною кількістю народних депутатів України, а сукупною кількістю складів депутатських фракцій, що були для них визначені Центральною виборчою комісією при встановленні результатів волевиявлення виборців на виборах до парламенту України» [90].

Щодо прийнятого рішення Конституційного Суду України В. І. Шишкін вказав, що «такі новації є конституційною нормотворчістю, тобто Конституційний Суд України створив фактично нову конституційну норму, перебравши на себе повноваження Верховної Ради України, і уконституював можливість ігнорування волі виборців депутатами, які отримали мандат завдяки волевиявленню виборців. Таке волевиявлення виборців не може бути спотворене ні поведінкою чи думкою народних депутатів України, яких вони обрали, ні суперечливою інтерпретацією положень Конституції України судовим рішенням» [90].

Державна влада і Президент України Віктор Янукович 21 квітня 2010 року укладають у місті Харків так звані Харківські угоди [192], згідно з якими перебування Чорноморського флоту Російської Федерації в Криму продовжується з 2017 до 2042 року. В обмін на це Україна отримує умовну знижку на газ для населення. Представники парламентських і позапарламентських опозиційних сил визначають такий крок глави держави як зраду національним інтересам і торгування суверенітетом і територіальною цілісністю держави. По Україні відбуваються масштабні акції протесту. Представники української інтелігенції створюють «Народний комітет захисту України», а факт ратифікації зазначеної угоди консолідує представників опозиційних сил. Цікаво й парадоксально водночас, що Російська Федерація цю угоду денонсувала після незаконної анексії Криму, а для України вона залишається чинною [134].

На жаль, узурпація влади тодішньою владою на чолі з Президентом України Віктором Януковичем тривала. Як ми вже зазначали в попередньому

підрозділі роботи, рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року [174] було повернуто первинну редакцію Конституції України 1996 року, що дозволило Віктору Януковичу вже й «де-юре», і «де-факто» зазіхнути на узурпацію державної влади.

Суддя Конституційного Суду України П. Б. Стецюк, який не погодився з рішенням, у своїй окремій думці зазначив, що «істотне значення має та обставина, що норми Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року з часу набрання ним чинності фактично стали нормами Конституції України. Відповідно до Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України», починаючи з 1 січня 2006 року здійснювалася організація державної влади в Україні, зокрема формувався Кабінет Міністрів України, реалізовувалися повноваження Президента України, Верховної Ради України (в тому числі з прийняття законів України) та Кабінету Міністрів України, призначалися і проводилися вибори народних депутатів України, Президента України, депутатів місцевих рад, а самі положення Конституції України в такій редакції стали основою найрізноманітніших правовідносин, застосовувалися судами, у тому числі й Конституційним Судом України. Крім цього, приймаючи окремі акти, Конституційний Суд України неодноразово посилався і застосовував положення, які визнані неконституційними...» [89].

У ситуації, яка склалася після вересня 2010 року, взаємодія між владою й опозицією мала досить умовний характер. Органи державної влади не йшли на конструктивний діалог з представниками парламентських і позапарламентських опозиційних політичних партій і різного роду громадських об'єднань. Як наслідок – прийняття у 2010 році Податкового кодексу [100] та протести у формі «Податкового майдану», прийняття у 2012 році неконституційного за змістом і формою, як пізніше визначив Конституційний Суд України [175], Закону України «Про засади державної мовної політики» [123] та протести у формі «Мовного майдану», прийняття у 2012 році нового закону «Про вибори народних депутатів України» [109], який змінював виборчу систему з

пропорційної на змішану пропорційно-мажоритарну.

Вищенаведені кроки влади разом із ручним управлінням в економіці, орієнтований на Російську Федерацію, утисками опозиції, засудженням лідерів опозиційних сил Юлії Тимошенко та Юрія Луценка й позбавленням їх волі за політичні дії призвели, на наше переконання, до подій грудня 2013 року – лютого 2014 року. Детонаторами масових акцій протесту, які пізніше переросли в Революцію Гідності, стали непідписання Президентом України Віктором Януковичем Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а пізніше – жорстоке побиття мирних протестувальників спецпідрозділом Міністерства внутрішніх справ України «Беркут».

Протести в столиці України і в інших містах тривали більше як три місяці. Були спроби переговорів. Був організований круглий стіл під головуванням першого Президента України Леоніда Кравчука та з залученням усіх экс-президентів, моральних авторитетів та представників влади й опозиції.

На жаль, влада нехтувала будь-якими домовленостями, а напруга в суспільстві тільки наростала. 16 січня 2014 року Верховна Рада України, прийнявши ряд законів, які вносили зміни до різних законодавчих актів та порушували низку положень розділу 2 Конституції України щодо прав і свобод людини й громадянина, перейшла межу й реально зазіхнула на узурпацію влади і встановлення авторитарного режиму. Зазначений пакет законів називали «законами 16 січня», «диктаторськими законами», «законами про диктатуру».

Так званими диктаторськими законами влада суттєво обмежувала права людини й намагалася встановити повний контроль за діяльністю опозиції й інститутів громадянського суспільства шляхом введення відповідних покарань за різні форми протесту. Фактично, прийняття таких законів загострило політичний конфлікт і призвело до першої гарячої фази протистояння й загибелі перших мирних протестувальників 22 січня 2014 року.

Верховна Рада України конституційною більшістю в 361 голос 28 січня 2014 року скасувала більшість законів, прийнятих 16 січня 2014 року, а наступного дня прийняла закон про амністію щодо мирних протестувальників.

Того ж таки 28 січня 2014 року подав у відставку прем'єр-міністр України Микола Азаров. Почалися нові раунди переговорів. 31 січня 2014 року такі зміни підписав Президент України Віктор Янукович. Разом із тим, остаточно «диктаторські закони» 16 січня були скасовані лише 23 лютого, після самоусунення Президента України від виконання свої обов'язків [116].

Штаб національного спротиву, створений із представників як парламентської, так і позапарламентської опозиції, прийняв рішення про «мирний наступ» на Верховну Раду України задля стимулювання парламенту до прийняття необхідних для вирішення конфліктної ситуації рішень.

Однак жахливі події 18–21 лютого з більш як сотнею вбитих мирних протестувальників й відкритими бойовими діями в центрі столиці України місті Київ між представниками правоохоронних органів й активістами Євромайдану змусили представників опозиції піти на підписання Угоди щодо врегулювання кризи в Україні за посередництва іноземних представників.

Основними положеннями Угоди зокрема передбачалося, що:

«1. Упродовж 48 годин після підписання цієї угоди буде прийнято, підписано й оприлюднено спеціальний закон, який відновить дію Конституції України 2004 року зі змінами, внесеними до цього часу. Підписанти заявляють про намір створити коаліцію і сформувати уряд національної єдності протягом 10 днів після цього.

2. Конституційна реформа, яка врівноважуватиме повноваження президента, уряду та парламенту, буде розпочата негайно й завершена у вересні 2014 року.

3. Президентські вибори будуть проведені одразу після прийняття нової Конституції України, але не пізніше грудня 2014 року. Буде прийнято нове виборче законодавство, а також сформовано новий склад Центральної виборчої комісії на пропорційній основі, відповідно до правил ОБСЄ й Венеціанської комісії.

4. Розслідування нещодавніх актів насильства буде проведено під спільним моніторингом влади, опозиції та Ради Європи.

5. Влада не запроваджуватиме надзвичайний стан. Влада й опозиція утримаються від застосування силових заходів.

Верховна Рада України прийме третій закон про звільнення від відповідальності, який поширюватиметься на ті ж правопорушення, що й закон від 17 лютого 2014 року.

Обидві сторони докладатимуть серйозні зусилля для нормалізації життя в містах і селах шляхом звільнення адміністративних і громадських будівель і розблокування вулиць, скверів і площ.

Незаконна зброя має бути здана в органи Міністерства внутрішніх справ України впродовж 24 годин з моменту набрання чинності вищезгаданим спеціальним законом.

Після зазначеного періоду всі випадки незаконного носіння й зберігання зброї підпадатимуть під чинне законодавство України. Сили опозиції й влади відійдуть від позицій протистояння. Влада використовуватиме сили правопорядку винятково для фізичного захисту будинків органів влади.

6. Міністри закордонних справ Франції, Німеччини, Польщі та Спеціальний представник Президента Російської Федерації закликають до негайного припинення всіх видів насильства та протистояння» [193].

На жаль, ця угода, підписана, з одного боку, Президентом України, з іншого – представниками опозиційних парламентських фракцій у Верховній Раді України за посередництва міністрів закордонних справ Франції, Німеччини та Польщі, була виконана лише частково через залишення главою Української держави свого поста.

Так, унаслідок масових розстрілів активістів і протестувальників на Майдані Незалежності в Києві Верховна Рада України зібралася на своє позачергове засідання. У порядок денний народними депутатами України було внесено Постанову Верховної Ради України «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» [138].

У тексті самої Постанови Верховної Ради України зазначалося:

«враховуючи, що Президент України В. Янукович самоусунувся від виконання конституційних повноважень, що загрожує керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян, виходячи з обставин крайньої необхідності, виражаючи суверенну волю Українського народу, Верховна Рада України постановляє: 1) встановити, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки; 2) відповідно до п. 7. ч. 1. ст. 85 Конституції України призначити позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року» [138].

Можна по-різному оцінювати конституційність чи неконституційність цієї постанови Верховної Ради України, але, зважаючи на фактичну ситуацію в державі, прийняття такого політико-правового акта сприяло вирішенню серйозної політичної й конституційної кризи та дозволило стабілізувати ситуацію.

Крім того, Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» [114]. Із цього моменту Україна повернулася до редакції Конституції України 2004 року, яка за характером повноважень центральних органів державної влади перетворила Україну знову на змішану парламентсько-президентську республіку. Переконані, що на той час це був єдиний правильний, хоча й доволі запізнілий крок із боку найвищого представницького органу держави – Верховної Ради України.

Окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим і початок військової агресії на сході України змусили владу й опозицію перейти до тісної співпраці та скоординованих дії задля збереження територіальної цілісності України.

Подіям 2013–2014 років дав оцінку відомий американський філософ і політолог Ф. Фукуяма, зазначивши, що він «вражений тим, що громадянське суспільство в Україні не здалось після провалу Помаранчевої революції,

натомість зберегло і посилило свою здатність до самоорганізації і надання тиску на владу, при цьому не втративши прагнення до кращої влади» [81].

З обранням нового парламенту на позачергових виборах народних депутатів України у 2014 році опозиційна сила, яка дотримувалася проросійської політики, була позбавлена будь-яких контрольних функцій у Верховній Раді України. Уся президія парламенту й керівництво комітетами було віддано представникам коаліції депутатських фракцій.

Упродовж першого року роботи Верховної Ради України восьмого скликання з коаліції депутатських фракцій, яка складалася з п'яти фракцій, вийшли три фракції. Узагалі восьме скликання запам'яталося багатьма законопроєктами про опозицію, жоден із яких не був прийнятий – з одного боку. З іншого – за каденції цього складу парламенту найбільше порушувалися права парламентської опозиції.

Актуалізувалася проблематика взаємодії влади й опозиції й з обранням на позачергових виборах народних депутатів України Верховної Ради України дев'ятого скликання. Уперше в новітній історії парламентаризму одна фракція здобула більше як половину депутатських мандатів та отримала статус коаліції. Така розстановка політичних сил у Верховній Раді України ще раз продемонструвала, наскільки незахищеною в нормативно-правовому регулюванні є опозиційна діяльність як у парламенті, так і поза його межами.

Отже, взаємовідносини між владою й опозицією в новітній період розвитку Української держави були непростими, суперечливими та подекуди радикальними. Разом із тим, представникам різних політичних сил, які знаходилися чи то при владі, чи то в опозиції, за відсутності нормативно-правового регулювання опозиційної діяльності вдавалося політико-правовими механізмами вирішувати складні конфлікти й знаходити виходи з політичних та інституційних криз.

Висновки до розділу 2

Аналіз реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації привів нас до таких висновків:

1. Принципи взаємодії влади й опозиції – це основні вихідні положення загального характеру, які визначають політико-правову природу, сутність та напрямки взаємодії державної влади й опозиції.

2. Взаємодія державної влади й опозиції в розвиненій конституційній державі повинна будуватися на основі демократичних принципів, які мають стати основою для ефективної й конструктивної співпраці між зазначеними інститутами. Для цього необхідно внести зміни до Конституції України, які б закріплювали й гарантували право на опозицію до державної влади, та прийняти Закон України «Про опозицію», який би законодавчо закріплював принципи взаємодії влади й опозиції та нормативно врегулював механізми їх реалізації на практиці.

3. На сьогодні можна виділити два основні напрямки реалізації засад взаємодії державної влади й опозиції у формі правових і політико-правових механізмів такої реалізації. Правові механізми взаємодії державної влади й опозиції передбачені Конституцією України, Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та іншими нормативно-правовими актами. Політико-правові механізми взаємодії державної влади й опозиції ситуативно застосовувалися в період криз і конституційних конфліктів.

4. Перехід у 2004 році України до змішаної парламентсько-президентської республіки та її відновлення у 2014 році ще раз підкреслює необхідність законодавчого регулювання опозиційної діяльності та встановлення належних правових гарантій для забезпечення такої діяльності як у парламенті, так і поза його межами.

РОЗДІЛ 3

РЕФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

3.1 Зарубіжний досвід опозиційної діяльності у взаємодії з органами державної влади

Дослідивши форми реалізації правових засад взаємодії державної влади й опозиції, вважаємо за доцільне перейти до питань реформування механізмів такої взаємодії в теорії й на практиці. Для цього, на нашу думку, необхідно проаналізувати зарубіжний досвід опозиційної діяльності у взаємодії з органами державної влади.

Переконані, що для аналізу взаємовідносин між владою й опозицією в контексті нашого дисертаційного дослідження найбільш прийнятним і корисним буде аналіз таких взаємовідносин у європейських державах республіканської форми правління, які, як і Україна, стикалися з проблемами належного врегулювання таких відносин.

Відразу ж зазначимо, що «термін «опозиція» не характерний для зарубіжного законодавства, тому що чітко розмежувати власне опозицію й усі інші суб'єкти державної політики, які повністю або частково не поділяють офіційного курсу глави держави або уряду (залежно від форми державного правління), на практиці не можливо. Тому, за винятком Португалії, Колумбії, Великобританії, Канади та ще кількох країн з англосаксонською правовою системою, у конституційній практиці більш уживаним є поняття «політична меншість». Його зміст поширюється й на сили, які повністю не поділяють офіційний політичний курс, і на тих суб'єктів, які займають більш помірковану позицію щодо нього: не погоджуються з пріоритетами політики, формами її реалізації тощо. У більшості парламентських систем діє принцип, що переможець виборів отримує владу, а переможені, себто опозиція, – контроль і повний доступ до інформації» [11, с. 128].

Передусім заслуговує на увагу досвід Французької Республіки. Гарантії і статус опозиції у Французькій Республіці має давню історію та своєрідні традиції. Наприклад, традиція діяльності парламентських слідчих і контрольних комісій сягає часів так званої липневої монархії (1830–1848 рр.), а практика запитів є найдавнішою процедурою, оскільки існує з 1875 року в усній, а з 1909 року в письмовій формі [185, с. 65].

На сьогодні правовий статус опозиції регулюється безпосередньо нормами Конституції Французької Республіки, Регламентом нижньої палати парламенту – Національних Зборів та деякими іншими постановами.

На рівні норм Основного закону Французької Республіки гарантії опозиційної діяльності закріплені в розділі V «Відносини між парламентом та урядом» [224]. Найвагоміше право опозиції в питанні контрольної функції влади – можливість ініціювати питання про резолюцію осуду уряду Французької Республіки. Так, згідно з ч. 2 ст. 49 Конституції Французької Республіки, Національні Збори можуть виразити недовіру уряду шляхом прийняття резолюції осуду (*motion de censure*). Така резолюція вноситься від імені не менше ніж однієї десятої складу Національних Зборів. Голосування відбувається через сорок вісім годин після її внесення. Рахуються тільки голоси, подані за резолюцію осуду, яка приймається більшістю голосів членів палати [62, с. 36].

Оскільки, відповідно до положень ст. 24 Конституції Французької Республіки, склад Національних Зборів обирається в кількості не більше п'ятисот сімдесяти семи, для внесення резолюції осуду достатньо 58 депутатів Національних Зборів.

Наслідком прийняття резолюції осуду є конституційний обов'язок прем'єр-міністра заявити Президенту Французької Республіки про відставку уряду. Найцікавіше, що президент має право, прийнявши відставку прем'єр-міністра Республіки, відразу знову призначити його на посаду або, навпаки, змістити главу уряду, незважаючи на підтримку більшості парламентарів [14, с. 393].

Найсвіжіший випадок, пов'язаний зі спробою прийняти вотум недовіри уряду Французької Республіки, був проголосований 13 грудня 2018 року на тлі протестів «жовтих жилетів». Більшості у 289 голосів не досягнуто, вотум недовіри уряду Едуарда Філіппа відхилений Національними Зборами. Відзначається, що підтримали винесення вотуму недовіри лише 70 із 577 депутатів [82]. Потрібно також зауважити, що за всю історію П'ятої Французької Республіки вотум недовіри уряду пройшов успішно лише один раз – у 1962 році, коли було повалено перший уряд Жоржа Помпіду. Усупереч такому рішенню Національних Зборів президент Франції Шарль де Голль, скориставшись тоді своїми повноваженнями, розпустив парламент і залишив Помпіду на посаді [25].

На думку Л. Кочубей, головним у зазначеній вище процедурі вотуму недовіри є те, що ця конституційна норма забезпечує політичній меншості реальну можливість щонайменше звернути увагу громадськості й викласти свою точку зору на певні аспекти урядової політики [101, с. 419].

Разом із тим, слід погодитися з позиціями Д. М. Белова, що ситуація докорінно змінюється, коли президентська й парламентська більшість не збігаються. Реалізується другий, умовно кажучи, парламентський спосіб функціонування політичної системи сучасної Франції. У цьому випадку Президент змушений призначити на посаду глави уряду особу, що підтримується більшістю нижньої палати парламенту, адже будь-який інший вибір президента просто не влаштує Національні Збори, а це, швидше за все, призведе до того, що парламент одразу виразить вищому органу виконавчої влади недовіру. Тому за розбіжності президентської й парламентської більшості й за умови недоцільності (чи неможливості протягом року) розпуску Національних Зборів глава держави постає перед необхідністю призначення на посаду прем'єр-міністра представника, а точніше лідера опозиційних йому сил, що володіють більшістю в нижній палаті вищого представницького органу країни. Установлюється так званий період «співіснування» (*cohabitation* – співжиття). У П'ятій Французькій Республіці такі періоди повторювалися тричі:

із 1986 по 1988 р., із 1993 по 1995 р. і з 1997 р. по 2001 р. У періоди «співіснування» прем'єр-міністр значною мірою звільнений від підпорядкованості й підконтрольності главі держави, тому що він черпає свої легітимність і незалежність стосовно останнього з підтримки з боку більшості Національних Зборів. Прем'єр-міністр одержує можливість реально керувати діяльністю виконавчої влади поряд із президентом, за яким традиційно залишаються питання зовнішньої політики й національної оборони [9, с. 194-195].

Ще однією конституційною гарантією опозиційної діяльності є встановлене ч. 2. ст. 61 Конституції Французької Республіки право 60 депутатів Національних Зборів чи 60 сенаторів Сенату на звернення до Конституційної ради, органу конституційного контролю, до промульгації законів. На переконання О. В. Совгирі, з огляду на те, що «до складу Національних Зборів входить 577 депутатів, а до складу Сенату – 321 сенатор, Конституція закріплює право меншості, а отже, й опозиції як її складової в багатьох випадках, на здійснення такого права» [171, с. 16].

Зазначена вище конституційна норма, яка набула чинності у 1974 році, на думку Філіпа де Сюремена, встановила один із найдієвіших засобів контролю опозиції в рамках взаємовідносин між інститутами публічної влади Французької Республіки та справжній контроль над конституційністю законів у Франції [185, с. 65].

Також гарантії опозиційної діяльності затверджені Постановою Національних Зборів від 17 листопада 1958 року «Про функціонування парламентських асамблей», якою передбачено пропорційне і збалансоване представництво політичних груп у постійних, спеціальних (слідчих) комісіях нижньої палати французького парламенту. Такі комісії утворюються на певну місію тривалістю не більше шести місяців [229].

Цією ж постановою також визначено, що члени парламентських делегацій призначаються Національними Зборами з урахуванням пропорційного представництва політичних груп і збалансованого

представництва постійних комітетів таких делегацій. Так, наприклад, парламентські делегації в Європейському Союзі мають завдання стежити за роботою, проведеною інституціями Європейського Союзу, з використанням договорів від 18 квітня 1951 р. і 25 березня 1957 р., Єдиного європейського акта від 17 і 28 лютого 1986 р., Договору про Європейський Союз, підписаного 7 лютого 1992 р., та подальших текстів для забезпечення інформацією Національних Зборів Французької Республіки [229].

Крім того, постанова наділяє правом подавати петиції. Його суть полягає в можливості однієї або кількох осіб представляти Голові однієї з двох парламентських асамблей письмові запити або пропозиції [229].

К. О. Ірха вважає, що зазначені вище гарантії опозиційної діяльності стосовно пропорційного представництва всіх парламентських фракцій у складі керівництва парламенту, забезпечення ефективної діяльності тимчасових слідчих комісій із метою збору й надання парламенту інформації про певні факти або події та пропорційне представництво всіх парламентських фракцій у їхньому складі є визначальними в характеристиці французької напівпрезидентської моделі політичної опозиції [48, с. 12].

Проведена у Франції конституційна реформа 2008 року сприяла розширенню прав опозиції. Перш за все, це відобразилося в законодавчій сфері [71, с. 95]. Статтею 48 Конституції Французької Республіки передбачено тиждень на розгляд законопроектів від уряду, тиждень на розгляд проектів законів, які ініціює парламент, а одне засідання відведено для обговорення законопроектів, запропонованих опозицією.

За рішенням кожної палати французького парламенту, один день її засідань протягом місяця присвячується розгляду ініціатив опозиційних груп у відповідній палаті, а також груп, які становлять меншість. Не менше ніж одне засідання на тиждень, включаючи позачергові сесії, призначається пріоритетно для запитань членів парламенту й відповідей уряду [224].

У Регламентах палат французького парламенту [233] права опозиції в частині контрольних функцій набули такого змісту: 1) створення комітету з

оцінки й контролю, у складі якого має бути представлений політичний склад палати, одним із віце-голів повинен бути представник від парламентської опозиції; 2) надання рівної кількості часу більшості й опозиції під час проведення такої форми контролю, як питання уряду й міністрам; 3) право опозиції на оголошення першого питання уряду; 4) права одному депутату від опозиції із двох депутатів-доповідачів із доповідями комісій із застосування закону; 5) аналогічне право щодо доповіді Комітету з оцінки й контролю; 6) визнання за опозиційними політичними групами права за потреби вимагати створення за необхідності комісій із розслідування; 7) визнання такого ж права щодо проведення аналітичних досліджень Комітету з оцінки та контролю за кожною політичною групою [71, с. 95-96].

Опозиційні представники двох палат мають право використовувати парламентські запити, які поділяються на усні, письмові та запити до уряду (інтерпеляція). О.В. Совгіря зазначає, що «усні запити можуть супроводжуватися дебатами. Письмові запити направляються міністрам, щоб отримати роз'яснення з певних пунктів законодавства або аспектів урядової політики. Крім того, щовівторка і щосереда після обідньої перерви депутати Національних Зборів під час традиційних дебатів з урядом мають можливість поставити йому гострі запитання. Кожна політична група по черзі здійснює право «інтерв'ювати» урядовців на чолі з прем'єр-міністром. Прямі трансляції дозволяють громадськості скласти власну точку зору про мобільність, конструктивність, компетентність кожної з політичних груп, що, безперечно, відбивається на ступеню підтримки населенням кожної політичної партії чи блоку. Голова надає слово для запиту в такому порядку, щоб у рамках одного засідання чергувалися питання, поставлені від парламентської більшості й від опозиції» [170, с. 130-131].

Право на внесення поправки полягає в можливості подати через представників у парламенті чи в уряді або від імені однієї з комісій на розгляд Національних Зборів або Сенату пропозицію про внесення змін до законопроєкту, представленого урядом або депутатом [170, с. 131].

І. М. Берназюк справедливо наголошує на тому, що у Франції відносини влади й опозиції значною мірою регулюються домовленостями й традиціями. Так, для того, щоб довести свою точку зору, опозиція використовує зустрічі з Президентом Французької Республіки. У Президії Національних Зборів пропорційно до кількості депутатів представлені всі політичні сили [7].

Крім описаних вище гарантій, Конституція й регламенти обох палат французького парламенту встановлюють запобіжники для того, щоб опозиційна діяльність була максимально конструктивною. Так, відповідно до положень ст. 40 Конституції Французької Республіки? законодавчі пропозиції й поправки членів Парламенту не можуть розглядатися, якщо внаслідок їх схвалення зменшаться публічні ресурси або збільшаться публічні витрати [62, с. 32]. Такий підхід запобігає прийняттю проектів, які мають популістський характер, чим часто у практиці зарубіжних парламентів зловживає опозиція, а також дозволяє уряду забезпечити належне фінансування пріоритетних державних програм [107, с. 8].

Ще один запобіжник передбачено ст. 84 Регламенту Національних Зборів Франції. Ідеться про те, що законопроект, унесений членом нижньої палати й відхилений палатою, може бути повторно внесений на розгляд палати лише через рік із дня його відхилення [233].

Отже, з огляду на проведений аналіз правових гарантій опозиційної діяльності у Французькій Республіці однозначно статус опозиції за такої моделі є доволі слабким. Це підтверджено і в публікаціях інформативно-аналітичного характеру [181]. Разом із тим, конституційна реформа 2008 року суттєво посилила французьку модель опозиції в питаннях законодавчого процесу.

Іншою державою, яка привертає увагу в питаннях дослідження взаємовідносин між державною владою й опозицією, є Федеративна Республіка Німеччина. Згідно з позицією вчених із державного права Німеччини, «парламентська опозиція належить до його основоположних категорій» [30, с. 173]. Нормативно-правове регулювання статусу опозиції й можливі механізми її взаємодії з органами державної влади здійснюються на рівні норм

Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини [231], регламентів Бундестагу та Бундесрату та норм окремих законів, наприклад, закону «Про Федеральний Конституційний Суд» [222].

Відразу слід наголосити, що «з моменту заснування Бундестагу стало правилом, що опозиція нараховує таку кількість прибічників, яка надає можливість використовувати право внесення пропозицій. Отже, фактично регламент Бундестагу регулює правовий статус парламентської опозиції через закріплення елементів правового статусу меншості, не встановлюючи спеціальних прав чи обов'язків для опозиції» [196, с. 171].

Так, стаття 38 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини зазначає, що депутати німецького парламенту «є представниками цілого народу, не пов'язані наказами та вказівками і підкоряються лише своїй совісті» [231].

На думку Г. Кречмера, Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини «не регулює правового становища опозиції. Він також не містить особливих прав опозиції, що належать тільки їй, а не також іншій меншості, яка могла б утворитися з членів урядових фракцій. Майже всі земельні конституції й регламенти народних представництв старих федеральних земель не розглядають опозиції. Виняток становить конституція Вільного та Ганзейського міста Гамбург. Через зміну в Конституції від 18 лютого 1971 р. у гамбурзьку конституцію було введено статтю 23а. Вона гласить: «(1) Опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. (2) Її постійним завданням є публічна критика урядової програми в принципі та в деталях. Вона є політичною альтернативою урядовій більшості» [67, с. 115].

Крім вищенаведеного випадку, Г. Кречмер наводить також положення з нової конституції землі Шлезвіг-Гольштайн від 13 червня 1990 р., відповідно до статті 12 якої: «(1) Парламентська опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. Завданням опозиції є контроль і критика програм і рішень уряду. Вона протистоїть як альтернатива депутатам і фракціям, на котрих спирається уряд. Тож вона має право на політичну рівність шансів.

(2) Голова найчисельнішої неурядової фракції є лідером опозиції» [67, с. 116].

Своєю чергою, стаття 44 Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини зазначає, що «Бундестаг має право і, на вимогу чверті його членів, зобов'язаний створити слідчий комітет, який збирає необхідні докази публічно. До складу такого комітету може бути включена громадськість» [231]. Те саме право закріплене й в Регламенті Бундестагу.

Крім того, Регламент Бундестагу у 12 параграфі зазначає, що «питання про склад ради старійшин і комітетів, а також про голів комітетів вирішуються відповідно до пропорційності чисельного складу кожної фракції». Тобто кожна депутатська фракція, зокрема й опозиційна, має право на рівне представництво в парламентських комітетах.

Цікавим утворенням у німецькому Бундестазі є Рада старійшин. Відповідно до положень Регламенту, «Рада старійшин складається з Голови, його заступників і двадцяти трьох депутатів, висунутих депутатськими фракціями. Скликання ради і керівництво нею покладаються на Голову. На вимогу будь-якої фракції парламенту (в тому числі опозиційної) він зобов'язаний скликати раду старійшин» [151]. Крім того, «Рада старійшин забезпечує узгодження інтересів фракцій при розподілі між ними посад голів комітетів і їх заступників, а також при складанні плану роботи Бундестагу» [151].

Крім того, згідно з положеннями регламенту, меншості у вигляді парламентських фракцій або 5% членів Бундестагу гарантовані такі права: 1) вносити на обговорення законопроекти й пропозиції; пропонувати поправки до законопроектів у третьому читанні; клопотатися про відкладення питань порядку денного або ведення засідань; 2) піддавати сумніву наявність на пленарному засіданні кворуму; 3) вимагати зареєстрованого голосування; 4) вимагати обговорення невідкладного питання; 5) вимагати створення експертних комісій або комітетів із розслідування [170, с. 122].

Існують у Бундестазі й певні політичні традиції. Згідно з такою традицією, як правило, керівниками бюджетного комітету й комітету петицій

стають представники опозиції, що дає можливості для ефективнішого контролю уряду.

Аналіз діяльності опозиційних політичних партій надала в своїй дисертаційній роботі В. П. Грובה. Так, авторка зазначає, що «1) на практиці лідером опозиції визначається здебільшого керівник найбільшої опозиційної фракції; 2) опозиційні фракції можуть добровільно укладати угоди про спільні дії; 3) Федеральний Конституційний Суд ФРН в одному із своїх рішень виголосив, що не лише правом, але обов'язком опозиції є висловлення, крім своїх політичних, також і конституційно-правових застережень щодо законопроектів» [32, с. 12].

Загалом, на думку О. В. Совгирі, можна виділити такі основні риси опозиційної діяльності у Федеративній Республіці Німеччина:

1) парламентська опозиція в Німеччині є одним з основоположних інститутів державного права, що, зрештою, відповідає тій ролі, яку вона відіграє в цій державі;

2) традиційно парламентський бюджетний комітет і комітет із петицій очолюються представниками опозиції;

3) комплектування наукових і допоміжних служб Бундестагу проводиться не відповідно до чисельності фракцій, а за вільною згодою депутатів, причому частіше за все опозицією;

4) робота всередині фракцій ведеться по робочих групах, кількість і напрямки діяльності яких приблизно відповідають кількості комітетів Бундестагу за предметною орієнтацією, оскільки це забезпечує більшу виваженість і професійність під час опрацювання тих або тих питань [170, с. 124-125].

Принагідно слід зазначити, що, відповідно до положень закону «Про Федеральний Конституційний Суд», для подання звернення до Федерального Конституційного Суду потрібно щонайменше 25% голосів депутатів Бундестагу [222] (158 і більше депутатів).

Слід відмітити також, що у Федеративній Республіці Німеччина може

утворюватися надто широка коаліція, що, відповідно, не дозволяє опозиційним депутатським фракціям повноцінно використовувати важелі контролю за діяльністю державної влади. Такий випадок був зафіксований у 2014 році, коли за результатами парламентських виборів вдалося сформувати коаліцію з двох найбільших депутатських фракцій: Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) та Християнсько-демократичного союзу і Християнсько-соціального союзу (ХДС/ХСС). Відповідно, із 631 депутата Бундестагу 504 увійшли до складу коаліції [83].

Варіанти коаліцій та, відповідно, правове становище опозиції описав Б. Шлоер, виокремлюючи три типи коаліцій у державі. «Якщо велика політична партія об'єднується із меншою, голоси якої є вирішальними для прийняття політичних рішень, така коаліція є маленькою. Якщо ж між собою об'єднуються приблизно однакові за розміром партії, які мають високий рейтинг та значну кількість місць у парламенті – така коаліція є великою. Її перевагою є те, що вона має кваліфіковану більшість, тобто одержує право внесення змін до Конституції. Таке об'єднання є доцільним, якщо потрібні значні зміни в суспільстві, оскільки вона забезпечує демократичну легітимність діяльності як парламенту, так і уряду. Однак ця коаліція не захищена від помилок, оскільки відсутня сильна опозиція, яка б забезпечувала контроль та критику діяльності парламентської більшості та уряду. Нарешті, третім типом коаліції є всепартійна. Такий союз є об'єднанням усіх партій у парламенті. Оскільки тут опозиція взагалі відсутня, ця коаліція порушує основні принципи демократії. Проте вона може існувати в екстремальних умовах, як тимчасовий захід для вирішення нагальних проблем суспільства» [209, с. 125-126].

Також Б. Шлоер вважає, що «дії опозиції у Федеративній Республіці Німеччина надійно захищені, насамперед, конституційними принципами. Про це, зокрема, свідчить висновок Федерального Конституційного Суду Німеччини про порушення урядом прав опозиції. У ньому підкреслюється, що Федеральний уряд використовує свої матеріальні та фінансові ресурси у боротьбі з опозицією. Однак, на думку фахівців Федерального Конституційного

Суду Німеччини, влада повинна бути нейтральною, інакше вона порушує конституційний принцип рівності. Конкретно Федеральний Конституційний Суд Німеччини підкреслив, що уряд не має права боротися з опозицією, у будь-якій формі висловлювати негативне або презирливе ставлення до неї» [209, с. 125].

Також варто зазначити, що в травні 2016 року за поданням представників опозиційних фракцій із вимогою надати фракціям опозиції більше прав Федеральний Конституційний Суд Німеччини зазначив, що «така вимога порушує принцип рівності усіх депутатів та їхніх груп» [59].

У ще одній державі Європейського Союзу, яка безпосередньо межує з Українською державою, Республіці Польща, правовий статус опозиції та її взаємовідносини з державною владою не врегульовані ані на рівні конституції, ані на рівні спеціального чи будь-якого іншого закону.

Ствердження політичної опозиції як неодмінного учасника демократичних трансформацій у Республіці Польща розпочалася після 1989 р., коли на «Круглому столі» (лютий – квітень 1989 р.) між владою й опозицією було укладено угоду, яка закріпила права опозиції як суб'єкта політичного процесу. За результатами перемовин, до політичного процесу в державі було включено політичну опозицію (згуртовану навколо «Солідарності»). «Круглий стіл» зумовив легалізацію «Солідарності», перехід до двопалатного парламенту й запровадження інституту президента [218, с. 215].

Сьогодні статус офіційної опозиції в Республіці Польща має та парламентська фракція меншості, що не увійшла до проурядової коаліції, не формувала уряд і не голосувала за його програму. Разом із тим, у Регламенті Сейму [236] є положення, які регулюють діяльність депутатських груп, зокрема й тих, які об'єднують опозиційних парламентарів: члени парламенту можуть створювати групи в парламенті (ст. 8); вони наділені правом вносити поправки до законопроектів у другому читанні, якщо група налічує не менше ніж 15 депутатів (ст. 45); склад Спеціального комітету повинен формуватися із представників груп депутатів (ст. 86); порядок денний формується, зважаючи

на позицію груп депутатів (ст. 150). Також у структурі Сейму є Конвент Сеньйорів (Рада старійшин – дорадчий орган Сейму), до складу якого входять голови всіх фракцій, зокрема й опозиційні. Скликається ця Рада на вимогу будь-кого з її членів [95, с. 16-30].

О. В. Кукуруз стверджує, що «Польща була першою з-поміж країн Центрально-Східної Європи, які вступили на шлях демократизації; у цій державі вперше в цьому регіоні Європи сформувалася опозиція» [69, с. 5]. Водночас учена наголошує, що «не було жодної каденції, де б не виникали серйозні проблеми в середовищі парламентської більшості та опозиції. Мабуть, причиною такого стану є те, що спочатку був створений парламент, а потім масово почали створюватися політичні партії. Тоді як в сталих демократичних державах все відбувалося навпаки. Тому й не відомо, скільки ще років слід чекати, щоби політична структуризація Сейму була якісною і стабільною» [70, с. 88].

Єдиною державою Європи, яка врегульовує статус опозиції та її взаємодію з органами державної влади безпосередньо на рівні норм конституції, є Португальська Республіка.

Стаття 40 Конституції Португальської Республіки зазначає, що опозиційні політичні партії мають на рівні з іншими партіями відповідно до їх кількості в парламенті право на ефірне мовлення на державних радіо й телебаченні. Крім того, таке право передбачає можливість давати політичну відповідь на політичні заяви уряду [223].

Згідно з положеннями статті 114 Конституції Португальської Республіки, «партії меншості мають право на демократичну опозицію, передбачену Конституцією і законом». Частина 3 цієї статті Конституції Португальської Республіки «гарантує опозиційним партіям право на регулярне отримання від уряду інформації з проблем, що становлять суспільний інтерес» [223].

Відповідно до положень статті 194 Конституції Португальської Республіки, 1/4 депутатів Асамблеї Республіки або будь-яка парламентська група можуть ініціювати винесення резолюцію осуду уряду з питання

здійснення ним своєї програми або з питання, що становить важливий національний інтерес. Якщо резолюцію осуду не прийнято, його підписанти не можуть ініціювати розгляд того ж питання під час тієї ж парламентської сесії [223].

Важливою гарантією опозиційної діяльності, закріпленою у статті 288 Конституції Португальської Республіки, є положення про те, що конституційні закони про внесення змін до Конституції Португальської Республіки повинні враховувати плюралізм думок і права демократичної опозиції [223].

Португальський парламент також ухвалив два спеціальні закони про опозицію: Закон «Про правовий статус опозиції» від 05.08.1977 року [219] та Закон «Про гарантії права опозиційної партії на виступ» від 05.09.1986 року [230].

Так, Закон «Про правовий статус опозиції» визначає, що «політичні партії, представлені в Асамблеї Республіки і не входять до складу Уряду, користуються правом демократичної опозиції відповідно до умов Конституції та цього закону. Під опозицією розуміється вся демократична діяльність з політичної критики та перевірки дій Уряду та формування конституційно законних альтернатив Уряду» [219].

Щодо основних прав опозиції, то вищезгаданий закон зокрема передбачає право опозиційних політичних партій: 1) «регулярно і безпосередньо інформуватися урядом про хід виконання основних питань, що становлять суспільний інтерес, а також інформувати президента республіки та уряд про свої погляди щодо таких питань; 2) коментувати та публічно втручатися конституційними засобами з будь-яких питань, що мають відношення до суспільних інтересів, а також брати участь у всіх офіційних заходах; 3) заздалегідь консультуватися з урядом щодо таких питань: а) встановлення дат виборів для місцевих органів влади; б) загальна зовнішньополітична спрямованість; в) загальна спрямованість національної оборонної політики; г) основні варіанти державного плану та загального бюджету» [219].

Окремою статтею закону визначено право опозиційних політичних партій

«брати участь у підготовчій роботі, яку уряд проводить щодо складання або перегляду законодавства, що стосується політичних партій та виборів» [230].

Своєю чергою, Законом «Про гарантії права опозиційної партії на виступ» деталізуються відповідні положення Конституції Португальської Республіки, зокрема вказується, що «політичні партії, представлені в Асамблеї Республіки, які не входять до складу уряду, мають право безкоштовно та щомісяця на ефірний час на радіо та телебаченні, ідентичний тому, що надається уряду, пропорційний відповідно до їх репрезентативності» [230].

Стаття 2 цього закону надає право опозиційним партіям «реагувати через радіо та телебачення на політичні заяви уряду. Політичними деклараціями уряду вважаються декларації, що стосуються загальних або галузевих питань політики, вироблених прем'єр-міністром або іншими членами уряду від імені виконавчої влади, та заяви щодо управління поточними справами у відповідних відомствах. Застереження щодо часу мовлення повинно бути повідомлено керівництву компаній протягом 24 годин після передачі політичної декларації уряду. Реалізація права на відповідь сторонами, які її попросили, буде розподілена у межах доступного часу відповідно до їх представництва, а право на збільшення не дозволяється» [230].

Окрім такого достатньо насиченого нормативно-правового регулювання, частина положень процесуального характеру також врегульовується на рівні регламентів двох палат парламенту. Отож, можемо констатувати, що правове забезпечення статусу опозиції та її взаємодії з органами державної влади в Португальській Республіці має достатньо міцну традицію й не змінюється протягом тривалого проміжку часу.

Цікавим у контексті нашого дослідження є досвід взаємовідносин влади й опозиції у Прибалтійських державах. З усіх країн Балтії найбільш наближеною, спорідненою для України є Литовська Республіка. Це й не дивно, адже нас із литовцями поєднує ціла сторінка історії під назвою Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, держав, у які свого часу входили й українські землі.

На жаль, є й спільне сумне минуле періоду радянського поневолення українців і литовців – перебування відповідних республік у складі Радянського Союзу. Литва, як і інші країни Балтії, одна з перших вийшла зі складу Радянського Союзу, і їй вдалося провести успішні реформи та стати повноправним членом Європейського Союзу та учасником Північноатлантичного Альянсу (НАТО).

Крім досвіду успішної зовнішньої політики, заслуговує на увагу й аналіз внутрішньої організації влади, особливо в розрізі питання правових засад взаємодії опозиції з органами державної влади.

Стаття 35 Конституції Литовської Республіки гарантує громадянам право вільного формування товариств, політичних партій та об'єднань за умови, що їх цілі й дії не суперечитимуть Конституції та законам. Також Конституція гарантує, що ніхто не може бути примушений належати до жодного товариства, політичної партії чи об'єднання [241].

Разом із тим, правовий статус опозиції, її права й обов'язки, взаємодія з органами публічної влади регулюється Статутом Сейму – парламенту Литовської Республіки [239]. Стаття 76 Конституції Литовської Республіки визначає, що структура й порядок роботи Сейму встановлюється Статутом Сейму, який має силу закону [241].

Статут Сейму за своєю правовою природою є актом регламентного характеру, який врегульовує в основному процедурно-процесуальні відносини між суб'єктами, які входять у внутрішню структуру Литовського парламенту.

Самого визначення поняття «опозиція» чи «парламентська опозиція» Статус Сейму не передбачає. У ньому визначаються лише умови й критерії визначення того чи того парламентського об'єднання опозиційним. Водночас, ст. 40 Статуту визначає, що таке більшість і меншість парламенту. Політичні об'єднання Сейму, загальна кількість членів яких складає більше половини членів Сейму та які підписали декларацію про спільну діяльність чи коаліційну угоду, вважаються більшістю Сейму. Натомість опозиція й інші політичні групи (фракції), які не належать до більшості Сейму, та групи (фракції)

незалежних членів Сейму, вважаються меншістю Сейму [239].

Статутом передбачено два шляхи інституціоналізації депутатських об'єднань в опозицію:

1. політичні групи (фракції) членів Сейму або їх коаліції, які не погоджуються з програмою уряду, можуть оголосити себе опозиційними;
2. політичні групи або їх коаліції, які декларують у Сеймі політичні заяви, положення яких відрізняють їх від більшості Сейму, вважаються опозиційними;

Опозиційним групам (фракціям) і коаліціям гарантуються всі права політичних груп (фракцій) та коаліцій, передбачені Статутом Сейму. Ці права не можуть бути обмежені з жодної причини [5, с. 61].

Що стосується конкретних прав опозиції, то вони нормативно закріплені в різних статтях Статуту Сейму Литовської Республіки. Так, одним із найвагоміших прав опозиції є право, передбачене ч. 6 ст. 46, згідно з якою представник опозиційної політичної групи (фракції) або їх коаліції, яка налічує понад половину членів, що належать до меншості Сейму, обирається головою або заступником голови Комітету з бюджету та фінансів та Комітету з аудиту [239]. Крім того, як зазначає М. Скачкаускас, на практиці голови комітетів є з правлячої коаліції, а багато заступників голів представляють опозицію [162, с. 84].

Також у ст. 150 Статуту зазначається, що в разі якщо під час розгляду законопроєкту в керівному комітеті принаймні три члени комітету не погоджуються з рішенням більшості, вони можуть представляти Сейму окрему думку, яка повинна бути включена до висновків комітету й обговорюватися як альтернативна під час дебатів на засіданні Сейму [239].

Порядок денний кожного третього четвергового вечірнього засідання складається політичними групами (фракціями) опозиції. Враховуючи принцип пропорційного представництва політичних груп (фракцій) опозиції Правління Сейму перед початком чергової сесії призначає політичну групу (фракцію) або коаліцію політичних груп (фракцій), відповідальних за порядок денний таких засідань.

Якщо опозиційна політична група (фракція) заперечує припинення обговорення і якщо її пропозиція підтримується однією третиною членів Сейму (не менше 47 депутатів), що беруть участь у засіданні, обговорення продовжується [162, с. 84].

Стаття 132 Статуту Сейму зазначає, що, як правило, прес-конференції членів Сейму, які представляють опозиційні політичні групи (фракції), проходять щонайменше двічі на тиждень [162, с. 84].

Кандидатури на посади заступників Голови Сейму, після узгодження цього питання з парламентськими групами (фракціями), висуваються Головою Сейму так, щоб заступниками Голови Сейму були два або три представники від опозиції [162, с. 84].

Окремо Статут Сейму Литовської Республіки в різних його статтях урегулює особливості здійснення повноважень лідером парламентської опозиції. Лідер опозиції в Литві – це не тимчасова політична фігура й не той, хто голосніше про це кричить, а офіційна особа, яка в певних правових аспектах має такі ж права, як і президент, спікер та прем'єр-міністр [217].

Так, згідно з положеннями ст. 15 Статуту, лідеру опозиції виплачується заробітна плата, розмір якої встановлюється законом. Статтею 15³ Статуту лідеру опозиції передбачена компенсація в сумі 0,4 від середньомісячної заробітної плати за використання офіційних телефонів Сейму.

Також, згідно зі Статутом, лідер опозиції разом із Головою Сейму та його заступниками входить до Правління Сейму, основними завданнями якого є вирішення організаційних питань роботи Сейму й надання порад Голові Сейму [239].

Згідно з положеннями ч.4 ст. 108 Статуту, лідер опозиції має право на позачерговий виступ під час дискусії й обговорення будь-якого рішення Сейму. Таке право, крім лідера опозиції, мають лише президент, голова Сейму та прем'єр-міністр Литовської Республіки [5, с. 62]. Також, відповідно до ст. 162 Статуту, лідер опозиції має право пропонувати розгляд проєктів законів чи рішень Сейму в терміновому порядку.

Під час розгляду й обговорення програми уряду на засіданні Сейму дебати з цього питання розпочинаються з доповіді лідера опозиції, в якому він озвучує власний висновок стосовно урядової програми й доцільності її схвалення.

Також під час сесій Сейму на початку кожного четвергового вечірнього пленарного засідання члени уряду протягом 60 хвилин («година уряду») відповідають на усні питання членів Сейму. Тут також на початку «години» два питання ставить лідер опозиції, далі питання можуть ставити представники всіх фракцій за порядку, починаючи з опозиційних фракцій, і з урахуванням чисельності фракцій [5, с. 61].

Крім того, опозиція має достатні важелі впливу через загальнопарламентські процедури. Так, щодо контролю за діяльністю уряду всі члени Парламенту (більшість та опозиція) мають право:

- отримувати однакову інформацію від уряду;
- ставити перед урядом письмові й усні питання й отримувати відповіді на них.

Під час сесії група, що складається щонайменше з 1/5 членів Сейму, може подати:

- запит до прем'єр-міністра або міністра з вимогою надання інформації щодо підстав для прийняття певних рішень цими посадовими особами. У тому випадку, якщо відповідь прем'єр-міністра або міністра буде визнана неадекватною, то прем'єр-міністру або міністру буде висловлено недовіру у проєкті рішення Сейму. Такий проєкт може бути ухвалений більшістю голосів членів Сейму; голосування за проєкт повинно бути таємним. У разі прийняття такого рішення, прем'єр-міністр або міністр, якому висловлено недовіру, повинен подати у відставку.

- може подати проєкт обґрунтованого рішення, в якому висловлюється пряма недовіра уряду. Рішення про пряму недовіру уряду може прийматися таємним голосуванням більшістю голосів членів Сейму [162, с. 84].

Стаття 73 Статуту Сейму Литовської Республіки врегульовує питання

створення спеціальних комісій з питань контролю й розслідування. Правління Сейму, комітети, політичні колективи (фракції) та група щонайменше однієї четвертої членів Сейму мають право на ініціативу утворити спеціальні контрольні або слідчі комісії. Ініціатори повинні подати в Сейм проект пропозиції рішення про створення спеціальної контрольної або слідчої комісії, в якій зазначається мета створення такої комісії, її завдання та повноваження. Важливим для опозиції є закріплена законодавча вимога: у разі якщо група щонайменше однієї четвертої членів Сейму подає письмову вимогу створити спеціальну контрольну або слідчу комісію, Сейм повинен сформулювати таку комісію на найближчому засіданні [239].

Як бачимо, законодавством Литовської Республіки створені правові засади конструктивної взаємодії державної влади й опозиції, в якій остання наділена широкими повноваженнями щодо контролю уряду і впливу на законодавчий процес.

Погоджуємося з думкою Н. А. Жук, що така консолідація всіх політичних сил, зокрема шляхом визнання опозиції конструктивним елементом механізму стримувань і противаг між гілками влади, сприяє підвищенню ефективності державного управління, повнішому врахуванню інтересів різних верств населення, захисту прав меншості тощо [39, с. 83].

Доказом цього є те, що незважаючи на гострі конфлікти й дискусії з питань внутрішньої й зовнішньої політики Литовської Республіки, останні вдається вирішити і врегулювати за допомогою встановлених парламентських процедур. Важливо також наголосити, що в питаннях стратегічного характеру, які зачіпають національні інтереси Литви, взаємодія органів державної влади й опозиції є компромісною, але водночас державницькою. Як приклади можна навести доленосні голосування в минулому про вступ Литви до Європейського Союзу та НАТО.

Отже, можемо констатувати, що нормативно-правове регулювання й досвід взаємовідносин між державною владою й опозицією є різним у різних європейських державах, зважаючи на історичні, політичні, геополітичні,

ментальні, цивілізаційні та інші чинники. Щодо нормативно-правового регулювання, то механізми взаємодії між державною владою й опозицією врегульовуються на рівні норм основних законів, окремо прийнятих законів про опозицію, парламентських регламентів, інших законодавчих актів, правових звичаїв тощо.

3.2 Проблеми та перспективи вдосконалення правового регулювання взаємодії державної влади та опозиції

Зважаючи на проаналізований в попередньому підрозділі роботи позитивний досвід опозиційної діяльності у взаємодії з органами державної влади в розвинених демократичних державах, спробуємо виокремити основні проблеми правового регулювання взаємодії державної влади й опозиції та запропонувати перспективи їх вдосконалення.

Дослідники проблематики взаємодії державної влади й опозиції по-різному підходять до питань вдосконалення таких взаємовідносин, ставлячи різні акценти й зосереджуючи увагу на різних проблемах.

Так С. С. Бондар у питаннях взаємодії влади й опозиції розділяє проблеми теоретичного і практичного характеру. До теоретичних проблем вчена відносить обширність поняття опозиції: на її переконання, його суть коливається від опозиції як суспільного, інституційно не оформленого явища, що включає діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представницьких мандатів, і до парламентської опозиції й – як крайнього її прояву – до монополії на звання опозиції зі сторони найбільшої опозиційної фракції парламенту [13, с. 12].

Проблеми практичного плану, на думку вченої, характеризується модифікацією політичної системи, пов'язаною з конституційною реформою 2004 року й перенесенням основного важеля впливу в системі органів державної влади від глави держави до глави уряду. Це зумовлює переміщення акценту у протистоянні опозиції й влади у площину «парламент – уряд».

Визначення статусу парламентської більшості автоматично тягне за собою необхідність регламентації статусу й функціонування опозиційної меншості в парламенті.

Разом із тим, С. С. Бондар вважає, що «такий стан не потребує прийняття окремого законопроекту про статус опозиції. Головним мотивом цього рішення є очевидна загроза монополізації статусу опозиції домінантною серед опозиційних фракцій, яка зможе шляхом формалізації свого статусу опозиції перебрати на себе ефірний час, керівництво «тіньовим» урядом, участь у розподілі комітетів та ін. Порядок утворення парламентської опозиції, права й гарантії її діяльності слід врегульовувати Регламентом Верховної Ради України, а доступ опозиції до засобів масової інформації – законами про засоби масової інформації. Це повинно дати змогу врегулювати права не лише парламентської опозиції, але й інституційно неоформленої також. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо. Порядок утворення опозиції, права й гарантії її діяльності в місцевих радах слід врегульовувати місцевими регламентами, кожен із яких повинен враховувати специфіку відповідного регіону» [13, с. 12, 14].

На думку Н. Ю. Вінничук, під час розбудови демократичної держави в Україні ми зіткнулися з низкою проблем утвердження політичної опозиції: «відсутність консенсусу в політиці, слабкість опозиційного лідерства, недостатній кадровий потенціал професійних чиновників вищого рангу, недоліки політичної реформи, невизначеність суб'єктів опозиційної діяльності, відсутність фінансового забезпечення парламентських партій опозиції, відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності та низький рівень демократичної політичної культури суспільства» [24, с. 12].

Учена переконана: регламентація діяльності опозиції є невід'ємною складовою становлення її як політичного інституту з огляду на такі причини: парламентарно-президентська форма правління, пропорційна виборча система,

відсутність сталих парламентських традицій і значущість для розбудови партійної системи. Проблема ж політичної культури й культури особистості, яка регулюється нормами взаємоповаги, відповідальності, дотримання встановлених правил та терпимості, набуває першочергового значення [24, с. 12-13].

Загалом для вдосконалення діяльності опозиції та її взаємодії з органами влади Н. Ю. Вінничук пропонує: 1) статус парламентської опозиції визначати через спеціальний закон «Про парламентську опозицію», а не через зміни в Регламенті Верховної Ради та інших нормативно-правових актах; 2) запровадити правове регулювання парламентської опозиції, а не політичної в цілому; 3) у нормативно-правових актах оперувати поняттям «опозиція», а не «меншість» із причини наділення його смисловим навантаженням, яке характеризує мету й засоби опозиції; 4) фракції або їх об'єднання визнати основним суб'єктом парламентської опозиції; 5) за подальшої розробки наявних законопроектів про опозицію усунути всі суперечності щодо чинної Конституції України; 6) урегулювати систему розподілу владних повноважень і вдосконалити їх баланс [24, с. 13].

І. Є. Словська переконана, що статус опозиції повинен знайти своє відображення в Регламенті Верховної Ради України і, як більш прийнятний варіант, – у Законі про парламентську опозицію. На законодавчому рівні потрібно закріпити такі положення:

1. Диференціювати поняття «парламентська опозиція» й «меншість», зрівнявши так права й гарантії діяльності як опозиції, так і меншості, крім надання права першій на формування тіньового кабінету;

2. Визначити в якості суб'єктів опозиційної діяльності лише депутатські об'єднання, які здатні реалізувати повноваження зі звернення до Конституційного Суду України, здійснення парламентського контролю за діяльністю виконавчої влади й глави держави;

3. Урегулювати право на утворення тіньового уряду, детально визначивши правовий статус його членів. Додатковими гарантіями діяльності

лідера парламентської опозиції як альтернативного прем'єр-міністра можуть бути прерогативи на отримання від офіційного керівника уряду інформації! з важливих тем зовнішньої й внутрішньої політики, зокрема конфіденційної; можливість проведення обов'язкових консультацій із питань формування складу парламентських слідчих комісій. Треба уповноважити тіньових міністрів контролювати діяльність членів офіційного Кабінету, дублюючи кожного з них. Формами такого контролю можуть бути: право внесення власних поправок до законодавства, а не лише критика програми діяльності й законодавчих ініціатив чинного уряду; участь у брифінгах центральних органів виконавчої влади, на яких висвітлюються проблеми поточної роботи і планування діяльності цих інституцій; обговорення проблем функціонування державних установ для його корекції (приблизно за рік до проведення чергових парламентських виборів) із метою висловлення позицій щодо потенційних кадрових змін і реорганізації державного апарату в разі перемоги опозиції на наступних виборах, які (позиції) можна врахувати в діяльності поточної каденції Верховної Ради України.

4. Заборонити дотаційну матеріальну допомогу опозиції з державного бюджету, оскільки її представники отримують заробітну плату парламентарія й відшкодування всіх витрат на депутатську роботу. Як і будь-яка інша фінансово потужна політична сила, опозиційне угруповання може використовувати матеріальні ресурси партійної каси, розмір якої, як правило, є достатнім для формування альтернативних програм і доведення їх змісту до відома електорату.

5. Регламентувати повноваження у сфері законодавчого процесу, надавши право вето на ініційовані урядом законопроекти, внесення пропозицій із переліку питань, які плануються для розгляду на сесії Верховної Ради, а також виступу (офіційної заяви) за будь-яким із них. Варто виділити хоча б одну годину для обговорення найбільш принципових і актуальних тем на засіданнях Погоджувальної ради з метою уникнення постійних конфліктів із парламентською більшістю щодо чергової зміни порядку денного. Новація

дозволить оперативно вивчити проблему й за неможливості вирішення «вузьким складом» доповнити питанням порядок денний сесії. Обов'язковою умовою слід визначити право лідера опозиції на виступ до 20 хвилин по суті, надання пояснень й обґрунтування пропозицій по голосуванню на ранковому засіданні в день розгляду питання.

6. Делегувати на посаду голови або доповідача спеціальних слідчих комісій у разі їх створення представника опозиції, що дозволить викрити порушення законодавства, які меншість зможе використати як компромат.

7. Запровадити проведення «Дня опозиції», наприклад, на ранковому засіданні в одну з п'ятниць кожного календарного місяця чергової сесії. Запрошені представники органів держави зобов'язані дати офіційні роз'яснення по суті депутатських запитів [165, с. 147-148].

А. Р. Крусян переконана, що виходячи з практичного досвіду країн класичного парламентаризму, а також науково-теоретичних підходів, відносини між коаліцією й парламентською опозицією повинні базуватися на конституційних традиціях як частині права. Їх відсутність і неможливість «швидкого набуття» призводить до необхідності усунення цієї прогалини в праві законом [68, с. 474].

На думку І. В. Зарицької, чинниками, які обмежують ефективність дій парламентської опозиції й не сприяють налагодженню конструктивних відносин з владою є такі: невирішеність питання політичного структурування Верховної Ради України; вади багатопартійності; низький рівень політичної й правової культури як представників влади, так і опозиції; невизначеність формалізованого правового статусу опозиції. Такий стан, на переконання вченої, ставить перед Українською державою завдання створити ефективну конституційно-законодавчу базу, яка повинна не лише встановлювати правила діяльності державної влади й опозиції окремо, але й визначати правила їх взаємодії, зокрема вказувати механізми демократичного завоювання влади опозиційними силами, переходу влади від одних політичних сил до інших та забезпечення прав і свобод тих сил, які програли вибори [42, с. 13].

І. В. Зарицька висловлює також цікаві думки з приводу ефективності діяльності опозиції, яка, на її думку, залежить від багатьох чинників, а саме: «законодавчого визнання статусу опозиції, гарантій її прав, урахування позиції громадян, згуртованості сил опозиції, наявності авторитетних лідерів, «інтелектуальних команд», конструктивної ідеології. Водночас констатується доволі неоднозначне застереження: наявність опозиції може бути й чинником політичної нестабільності, особливо за умов відсутності діалогу між владою й опозицією» [42, с. 6].

Неоднозначність тези І. В. Зарицької полягає в тому, що вона сама по собі містить суперечність, адже якщо наявність опозиції може бути фактором політичної нестабільності, рівноцінно й відсутність опозиції може бути фактором нестабільності. Навіть більше, відсутність опозиції свідчить про відсутність однієї з основних ознак демократичного режиму – плюралізму думок і переконань, можливості висловлення альтернативної точки зору.

Цікаво окреслює проблеми розвитку політичної опозиції та її взаємодії з органами публічної влади Д. М. Зубрицька. Учена вважає, що «політико-правове поле, в якому відбувається інституалізація політичної опозиції характеризується рядом особливостей, серед яких: 1) належність до пострадянського простору, для якого властиві висока соціально-культурна напруга й драматизм на етапі переходу від авторитаризму до демократії; 2) особлива нестабільність, коли політичні інститути не можуть упоратися зі своїми обов'язками, що зумовлює часті кризи як на політичному, так і на інших суспільних рівнях; 3) політична опозиція, не маючи традиції функціонування і прописаних норм, діє здебільшого ситуативно; 4) демократичні цінності лише формуються й часто наштовхуються на поставторитарні перепони, бюрократію та корупцію» [45, с. 15].

На думку Д. М. Зубрицької, для подальшої інституалізації політичної опозиції в Україні необхідно: «1) прийняти закон, який би чітко визначав права й обов'язки як парламентської опозиції, фракцій меншості в місцевих радах, так і опозиційних організацій в Україні загалом; 2) унормувати процес створення

парламентської коаліції й формування конструктивної опозиції; 3) впровадити ефективну модель взаємодії влади й опозиції й урегулювати принципи співпраці більшості й меншості в парламенті й місцевих радах» [45, с. 15].

О. О. Григор переконаний, що реальний політичний діалог в українському суспільстві може існувати тоді, коли існує справжній зворотний зв'язок між владою й опозицією, між владою й громадянським суспільством, між громадянами й політичними елітами тощо. Його головною метою є встановлення в державі і в суспільстві духу довіри, впровадження практики вирішення найважливіших питань на основі їх попереднього колективного обговорення, знаходження спільних позицій навіть за наявності протилежних думок з приводу їх вирішення, а також профілактики шляхом інформаційного обміну серйозних соціальних і політичних конфліктів. При цьому діалог сам по собі не є панацеєю, його результат залежить від того, наскільки суб'єкти готові до повноцінного, а не симулятивного спілкування [31, с. 22].

Цікавими й водночас суперечливими є думки М. Ю. Дурдинця. Учений доводить, що бікамералізм (двопалатна структура парламенту) є показником високого рівня демократії і сприяє опозиційній діяльності шляхом перешкоджання експансії популізму депутатської більшості нижньої палати [36, с. 171, 172]. Крім того, однією з позитивних рис бікамералізму є те, що він сприяє чіткій артикуляції вимог опозиції й скоординованій роботі альтернативних сил. Це, своєю чергою, слугує додатковою гарантією від узурпації влади й убезпечує суспільство від державного свавілля і спроб зловживання владою з боку керівництва держави [36, с. 187].

Разом із тим, М. Ю. Дурдинець застерігає від упровадження бікамералізму без належного рівня правової культури, за відсутності якої двопалатність не набуває значного поширення або ж розвивається псевдобікамералізм, коли другу палату запроваджують із єдиною метою – придушити опозицію [36, с. 70].

На жаль, змушені констатувати, що на сьогоднішньому етапі розвитку взаємовідносин між гілками влади за низької правової культури Україна не

готова до реформування структури парламенту й запровадження бікамералізму. В іншому разі двопалатність «по-українськи» має всі шанси стати «псевдобікамералізмом», який не сприятиме ані розвитку опозиції, ані покращенню взаємодії опозиції з органами державної влади.

Досить ґрунтовно виокремлює проблеми взаємовідносин між владою й опозицією І. А. Побочий. Він переконаний, що «в Україні будь-яка влада розглядає опозиційні політичні партії не як політичного опонента, а, швидше, як політичного ворога. Для боротьби з ним використовуються практично всі можливі засоби. За таких умов влада й опозиція опиняються на полярних позиціях і відстоюють різні стратегічні програми суспільного розвитку, а це робить неможливим існування в суспільстві консенсусу і практики партнерства, створює зону ескалації постійних внутрішніх конфліктів та неефективного використання можливостей і ресурсів суспільного розвитку. У результаті, в програті залишаються всі – і влада, й опозиція» [99, с. 13].

Цікавими і вдалимими є також виділені вченим прийоми, за допомогою яких влада бореться з опозицією:

– узурпація інформаційного середовища – коли владні структури намагаються створити систему контролю над засобами масової інформації;

– створення образу ворога – коли влада ґрунтує утиски й обмеження діяльності опозиції на її звинуваченнях у радикалізмі, у зв'язках з іншими державами й фінансуваням різними олігархами;

– застосування адміністративних бар'єрів: так, влада може запроваджувати обов'язковою перереєстрацією партій напередодні виборів або в зв'язку зі зміною законодавства (у результаті цього деякі опозиційні партії просто не перереєструються через їхню невідповідність певним неформальним критеріям);

– нівеляція образу опозиції – коли опозиційних лідерів запрошують до спільного управління державою, пропонують матеріальні й нематеріальні вигоди, у результаті чого опозиція втрачає свій опозиційний дух, образ, ідеологію і практику, зливаючись із владою;

– функційна дискредитація – коли опозиція формально допускається до здійснення влади на певний час, для участі у формуванні владних структур, проте, не маючи реальних важелів владного впливу, вона не може впливати на процеси і так дискредитує себе [99, с. 13-14].

На переконання І. А. Побочого, політична опозиція в сучасній Україні, не маючи міцних коренів, потребує окремого конституювання. Для цього, на думку вченого, необхідно: «прийняти спеціальний закон про її правовий статус і запровадити принцип конструктивної відповідальності опозиції, суть якого полягає в забезпеченні балансу влади, контролю й критики з боку опозиції дій уряду, наданні їй необхідної інформації про діяльність уряду, права виступу в державних ЗМІ, внесенні пропозицій, спрямованих на реформування державно-правових інститутів і який виключає діяльність, що загрожує безпеці держави» [99, с. 5].

Б. В. Ленігевич зазначає, що необхідність врегулювання політичної відповідальності в законодавстві України вимагає прийняття закону України про опозицію й нової редакції регламенту Верховної Ради України. Це потрібно, щоб закріпити в них процедури парламентського партійного контролю опозиції за діяльністю уряду й владної коаліції, принципи розподілу парламентських комітетів, зокрема, закріплення за опозицією посади віце-спікера й усіх комітетів з контрольною функцією (свободи слова, державного бюджету, регламентного тощо), формування «опозиційного кабінету міністрів» із правом обговорення підготовлених ним альтернативних проєктів державного розвитку й державних стратегій, концепцій і програм, встановлення «дня опозиції» під головуванням опозиційного віце-спікера і встановлення опозицією порядку денного засідання парламенту; регламентації відповідальності народних депутатів за «кнопкодавство» та прогули від адміністративних штрафів до позбавлення депутатського мандату; чіткі вимоги щодо кількісного складу й порядку формування й функціонування парламентської коаліції більшості тощо [72, с. 14].

В. В. Бусленко вважає, що «для вдосконалення практик демократизації

політичних процесів в Україні рекомендовано: врахування патерних взаємовідносин влади та опозиції задля недопущення екстраполяції негативних практик використання асоційованого капіталу та трансформації його в політичний; формування просторових тимчасових та довготермінових інституцій конструктивної взаємодії між владою та опозицією; усвідомлення значущості капіталу міжнародної підтримки, його конвертації в економічний капітал опозиційних партій з подальшою конвертацією в політичний» [17, с. 5].

Д. С. Ковриженко переконаний, що «Конституція України створила умови для існування опозиції як в парламенті, так і за його межами. Водночас, гарантій здійснення опозицією своїх функцій та повноважень забезпечено не було. Актуальними залишаються питання свободи слова, доступу громадян до інформації, відкритості влади, здатності опозиції впливати на формування та діяльність уряду» [53].

Також варто відзначити, що на міжнародній арені діє Міжпарламентський Союз (InterParliamentary Union – далі IPU), який координує діяльність світових парламентів. Ця організація вважає, що опозиції слід надати конкретні права й обов'язки. IPU у своєму висновку рекомендує таке: 1) члени опозиції повинні отримати доступ до демократичних процесів; 2) уряд конкретної держави повинен консультиватися з членами опозиції з важливих питань (наприклад, загроза громадянської війни або війни); 3) усі парламентарії повинні мати рівні права у поданні законопроектів та поправок. Щодо обов'язків опозиції IPU вважає: 1) опозиція має діяти відповідально, з урахуванням державних інтересів; 2) повинна конструктивно, у межах правового поля критикувати урядову політику, але не може безпідставно заважати роботі уряду; 3) діяти в дусі взаємоповаги.

Одним із найважливіших напрямків конституційної реформи в Україні на сучасному етапі її становлення є модернізація взаємовідносин між органами державної влади й опозицією, коли опозиція набуває реальних правових механізмів контролю за діяльністю влади. У цьому ключі важливо розглянути основні проблеми правового регулювання такої взаємодії й можливі шляхи їх

розв'язання.

Основною проблемою в питаннях правового регулювання взаємодії державної влади й опозиції є відсутність законодавчого регулювання статусу опозиції як невід'ємної складової демократичного парламенту. Нагадаємо, що в період із 1998 до 2019 року у Верховній Раді України було зареєстровано двадцять законопроектів про правовий статус опозиції, але жоден із них на сьогодні українським парламентом так і не був прийнятий.

Учені розділилися в поглядах на врегулювання статусу опозиції в Україні. Одні вважають, що потрібно врегулювати статус опозиції, чи то парламентської опозиції чи загалом опозиційної діяльності на рівні окремого закону. На думку інших, достатнім у цьому разі буде внормувати такий статус на рівні змін до чинного Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [136].

Останню думку підтримує О. Ю. Бруслик, зазначаючи, що для більш ефективного функціонування Верховної Ради України статус парламентської опозиції необхідно визначити на рівні Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Вона повинна розглядатися не як «внутрішній ворог», а як важливий інститут представницького контролю за діяльністю парламентської більшості і сформованого нею уряду [15, с. 191].

Загалом, відсутність чітких і містких нормативних приписів може не бути проблемою, якщо в державі існують тривалі традиції вирішення політико-правових конфліктів. Однак в Україні такі традиції відсутні. Навіть більше, роки пострадянського розвитку дали ріст зовсім іншим традиціям: безвідповідальності еліт, кулуарності й клановості прийняття рішень тощо. Відповідно, неоднозначність норм чи нерегульованість певних питань взаємодії влади й опозиції відкриває широке поле для зловживань [28, с. 128].

На переконання першого Президента України Л. М. Кравчука, «лише закон дозволить налагодити взаємодію між владою та опозицією. Принаймні, з його прийняттям у суспільства з'явиться можливість не просто спостерігати за діями опозиції, але й впливати на неї. ...опозиція теж повинна стати

підконтрольна народу» [66, с. 45].

Н.А Жук висловлює думку, що «удосконалення механізмів взаємодії державної влади та опозиції, у тому числі, шляхом прийняття відповідних законів, дозволить реалізовувати покладені на них завдання за допомогою виключно правових методів, й у межах правового поля. При цьому слід враховувати, що політичну відповідальність за результати керівництва державою має нести тільки правляча більшість, що формує органи державної влади. Політична меншість – опозиція – має виконувати традиційні для неї функції – критики, контролю і висування альтернативних пропозицій. Забезпеченню можливості виконання опозицією цих важливих завдань сприятиме встановлення конкретних механізмів залучення її до влади» [39, с. 85].

Слід погодитися з думкою А. Й. Француза: під час прийняття законодавчого акту, який врегульовуватиме статус опозиції, повинні говорити не про персоналії тих, хто саме перебуватиме в політичній опозиції, а про інститут політичної опозиції як такий, його не слід пов'язувати з будь-якими конкретними політичними партіями або окремими політиками [200, с. 6].

Підтримуємо думку про важливість законодавчого регулювання діяльності опозиції і вважаємо необхідними також зміни до Конституції України, які б надавали останній статус на рівні з коаліцією депутатських фракцій.

Так, статтю 83 Конституції України [60] необхідно доповнити ч. 11 такого змісту: «Депутатські фракції та народні депутати України, які не увійшли до складу коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право на об'єднання у парламентську опозицію. Повноваження, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності парламентської опозиції встановлюються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та визначаються законом».

Разом із тим, нагадаємо, що статтею 92 Конституції України зазначено коло питань, які визначаються виключно законами України, проте питання

парламентської опозиції до цього переліку не входить. Тому, крім доповнень статті 83 Конституції України, вважаємо за необхідне п. 21 ч.1 ст. 92 Конституції України доповнити положенням про те, що виключно законом України визначається статус парламентської опозиції в Україні.

Також, зважаючи на практику дострокового припинення повноважень Верховної Ради України у 2007 році, вважаємо за доцільне надати право опозиції ініціювати питання дострокового припинення повноважень Верховної Ради України в разі добровільного складення повноважень більш як 150 народними депутатами. Тоді Верховна Рада України перестас бути повноважною, адже, згідно ст. 82 Конституції України, остання є повноважною за умови обрання не менше як двох третин від її конституційного складу. Для цього ст. 90 Конституції України слід доповнити серед іншого й можливістю Президента України достроково припиняти повноваження Верховної Ради України, «у разі якщо більше як 150 народних депутатів України складають свої повноваження».

Окремих змін потребує також частина третя статті 90 Конституції України, яка встановлює конституційний обов'язок глави держави про те, що «рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій із Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України».

Практика дострокового припинення повноважень Верховної Ради України 2007, 2014, 2019 років показала, що цей обов'язок вважається виконаним главою держави по факту проведення самих консультацій із визначеними учасниками.

Так, Конституційний Суд України у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» у своєму Рішенні констатував, що «Президент України 21 травня 2019 року провів такі консультації з Головою Верховної Ради

України, його заступниками, представниками та лідерами депутатських фракцій у Верховній Раді України» [177].

Разом із тим, потрібно розуміти, що конституцієдавець, заклавши відповідну норму в Конституцію України, надав можливість діалогу між Президентом України, Головою Верховної Ради України, представникам парламентської більшості та парламентської опозиції. У цьому контексті дуже важливо, щоб учасники відповідних консультацій погодилися з необхідністю проведення позачергових виборів.

Як зазначає в окремій думці до Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» суддя О. О. Первомайський, під час розгляду справи про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України Конституційний Суд України мав би «визначити мету та зміст проведення консультацій, що передбачені частиною третьою статті 90 Конституції України» [87].

Підтримуємо думку М. В. Савчина, що «розпуск парламенту є однією із процедур розв'язання політичної кризи, яка складається між парламентською більшістю та опозицією, між президентом та урядом у період «співіснування», у разі припинення підтримки законодавчих ініціатив уряду парламентом. Не можна ці проблеми вирішувати у доволі екстравагантному стилі, як це фігурує у рішенні Конституційного суду №6-р/2019 від 20.06.2019 року, як «...розв'язання конституційного конфлікту народом шляхом проведення позачергових виборів до Верховної Ради України» [122], а саме посилення на певне положення Конституції не може служити належним аргументом, оскільки за постулатами юридичного силогізму Суд мав би дати детальний аналіз фактичного і юридичного складу, який лежав в основі Указу Президента, і насамперед, чи були додержані вимоги належної правової процедури проведення консультацій, за результатами яких ухвалюється рішення про розпуск парламенту» [157, с. 19].

На наше переконання, потребує зміни і стаття 154 Конституції України в частині зменшення кількості народних депутатів України, які мають право ініціювати законопроект про внесення змін до Конституції України. Вважаємо, що, крім Президента України, подати законопроект про внесення змін до Конституції України до Верховної Ради України повинні мати право не менш як одна п'ята від конституційного складу Верховної Ради України.

На рівні ж закону, який врегульовуватиме правовий статус парламентської опозиції, необхідно закріпити засади діяльності парламентської опозиції, порядок її створення й припинення діяльності, повноваження у Верховній Раді України й у відносинах з іншими органами публічної влади, перелік посад у керівництві Верховної Ради України та її органах, форми, методи й гарантії діяльності, фінансове забезпечення й відповідальність за порушення законодавства.

Щодо засад діяльності парламентської опозиції, то слід погодитися з переліками, які наводяться у проєктах законів про опозицію, а саме: визнання державою опозиційної діяльності необхідною умовою функціонування демократичної правової держави, а парламентської опозиції – важливою складовою її політичної системи; верховенства права й законності; добровільності переходу до опозиційної діяльності та припинення опозиційної діяльності; рівності; гласності; неприпустимості примушення до участі чи неучасті в опозиційній діяльності; забезпечення державою гарантій для вільної й безперешкодної діяльності парламентської опозиції [144, 143, 142].

Водночас переконані, що в переліку засад діяльності парламентської опозиції необхідно законодавчо закріпити й засаду конструктивної взаємодії з органами публічної влади в Україні. На жаль, практика українського державотворення свідчить, що дуже часто опозиція діє неконструктивно, спрямовує свою діяльність виключно на критику влади з метою досягнення політичних дивідендів.

Погоджуємося з думкою Л. О. Кочубей: «опозиція має бути

альтернативною, вона сприяє плюралізації думок і дій, якщо вона конструктивна. Позаяк деструктивна опозиція, навпаки, займається критиканством, популізмом, заважає діям влади» [64, с. 74-75].

Взаємодія державної влади й опозиції відбувається на двох рівнях: парламентському (взаємодія парламентської опозиції з коаліцією депутатських фракцій та органами Верховної Ради України) та позапарламентському (взаємодія парламентської опозиції з Президентом України, Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування та іншими органами публічної влади в Україні).

Насамперед, на законодавчому рівні необхідно закріпити право парламентської опозиції на зайняття посад у керівництві Верховної Ради України та її органах.

Якщо говорити про необхідність законодавчого закріплення за парламентською опозицією посади одного з заступників Голови Верховної Ради України, то варто зазначити, що подані законопроекти «Про парламентську опозицію» [144, 143, 142] пропонують законодавчі норми, згідно з якими парламентській опозиції гарантується право на заміщення народними депутатами України, що входять до її складу, посади Першого заступника Голови Верховної Ради України.

Проте практика діяльності Верховної Ради України різних демократичних скликань свідчить про те, що парламентські фракції, які знаходилися в опозиції до влади обіймали, окрім посади Першого заступника Голови Верховної Ради України (О. М. Ткаченко, О. В. Лавринович), посаду Заступника Голови Верховної Ради України (О. О. Зінченко, М. В. Томенко, Р. В. Кошулинський).

З огляду на це вважаємо за доцільне на законодавчому рівні закріпити за парламентською опозицією гарантування права на заміщення народними депутатами України, що входять до її складу, посади Першого заступника Голови Верховної Ради України або Заступника Голови Верховної Ради України.

Що стосується питань функціонування комітетів Верховної Ради України

та представлення в них опозиції, погоджуємося з О. І. Зозулею, що персональний склад останніх характеризується значною диспропорцією кількісного складу різних комітетів і формується на основі квот пропорційного представництва депутатських фракцій і груп (із законодавчо невизначеним методом їх обчислення). Такий підхід не гарантує квоти позафракційним народним депутатам (зокрема й опозиційним) і не враховує їх компетентність. Через неконкретність формулювання принципу пропорційного представництва депутатських груп та фракцій у комітетах склалася практика непропорційної представленості парламентської опозиції на керівних посадах (насамперед, посадах голів) комітетів Верховної Ради України [44, с. 26].

З огляду на сказане вище переконані, що, крім посади Першого заступника Голови Верховної Ради України або Заступника Голови Верховної Ради України, для парламентської опозиції на законодавчому рівні необхідно закріпити можливість заміщувати посади голів комітетів Верховної Ради України, у предмети відання яких входять питання парламентського контролю у відповідній галузі. Зокрема, це голови комітетів із питань бюджету, антикорупційної політики, Регламенту, депутатської етики й організації роботи Верховної Ради України, із питань свободи слова, гуманітарної та інформаційної політики [128].

Також погоджуємося і з пропозиціями М. В. Оніщука про необхідність закріплення за представниками опозиції посад перших заступників голів парламентських комітетів, що слугувало б посиленню контрольної функції опозиції, і реалізацію функції альтернативи шляхом підготовки альтернативних законопроектів або внесення пропозицій до проектів, що готуються в комітетах коаліційною більшістю [93, с. 37].

Важливо закріпити право на заміщення народними депутатами України, які представляють парламентську опозицію, посаду голови спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації, адже серед предметів її відання – контроль за дотриманням законодавства про приватизацію, за виконанням Державної програми приватизації та за

діяльністю органів приватизації.

У ключі реалізації контрольної функції Верховної Ради України опозиція повинна мати на законодавчому рівні повноваження, пов'язані з обранням на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, членів та Голови Рахункової палати.

Згідно з Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [141], пропозиції щодо кандидатур на посаду Уповноваженого вносять Голова Верховної Ради України або не менше однієї четвертої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Вважаємо за потрібне внести законодавчі зміни, надавши право внесення кандидатури Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини й офіційно зареєстрованій парламентській опозиції, адже на практиці може виникнути ситуація, коли опозиція налічуватиме менше депутатів, ніж одна четверта від конституційного складу.

Згідно з положеннями Закону України «Про Рахункову палату» [135], Рахункова палата складається з дев'яти членів, які призначаються на посади і звільняються з посад Верховною Радою України відповідно до вимог, встановлених Регламентом Верховної Ради України. Голова Рахункової палати, своєю чергою, призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Голови Верховної Ради України з-поміж призначених 9 членів.

Щодо відносин парламентської опозиції з Рахунковою палатою, яка здійснює контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням, то на законодавчому рівні необхідно забезпечити право на подання кандидатур 3 членів Рахункової палати й закріпити за опозицією право на заміщення посади Голови Рахункової палати.

Необхідно законодавчо закріпити відносини парламентської опозиції з коаліцією депутатських фракцій. Погоджуємося в такому разі з позицією О. В. Совгирі: така взаємодія має здійснюватися через функціонування Погоджувальної ради, чия діяльність передбачена Законом України «Про

Регламент Верховної Ради України» [170, с. 240-241].

Парламентській опозиції необхідно також надати певні права в питаннях формування органів державної влади. Так, під час обрання двох членів Вищої ради правосуддя один повинен обиратися за поданням коаліції депутатських фракцій та один за поданням парламентської опозиції.

Згідно з положеннями ст. 85 Конституції України, «Верховна Рада України призначає на посади і звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України і призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення» [60].

Підтримуємо авторів законопроектів про опозицію, що під час призначення складів вищезазначених державних органів двоє членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та Ради Національного банку України повинні призначатися за поданням парламентської більшості, а двоє – за поданням парламентської опозиції [144].

Що стосується взаємодії парламентської опозиції на позапарламентському рівні, то, перш за все, вона відбувається з Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Так, у відносинах з Президентом України лідер опозиції повинен мати право невідкладного прийому главою держави з будь-яких питань внутрішньої чи зовнішньої політики держави. Крім того, необхідно внести зміни до ст. 93 Конституції України, наділивши лідера опозиції, на рівні з Президентом України, правом визнання законопроекту як невідкладного, що матиме наслідком розгляд його Верховною Радою України позачергово.

У відносинах з Кабінетом Міністрів України на законодавчому рівні за парламентською опозицією слід закріпити право на утворення опозиційного уряду, який повинен очолювати голова. Основною функцією опозиційного уряду має бути контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади у всіх сферах реалізації державної політики. Крім того, голові опозиційного уряду слід надати право брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України.

У питанні контролю за діяльністю уряду необхідно внести зміни до статті 87 Конституції України, надавши право вносити пропозицію про розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, поряд із Президентом України, не менше як одній п'ятій народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або депутатській фракції (групі), яка офіційно перебуває в опозиції.

Погоджуємося з О. В. Совгирею й рядом інших дослідників цього питання, що норма статті 87 Конституції України про ініціювання питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не менше як однієї третьою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України є достатньо завищеною [167, с. 411].

Крім того, статтю 87 також потрібно доповнити нормою про те, що «Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї п'ятої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або депутатської фракції (групи), яка офіційно перебуває в опозиції, може розглянути питання про відповідальність будь-якого міністра Кабінету Міністрів України, крім міністра оборони України та міністра закордонних справ України». Питання про відповідальність зазначених міністрів повинні, на наше переконання, розглядатися Верховною Радою України лише за пропозицією Президента України.

У взаємодії державної влади й опозиції важливо також удосконалити положення Закону України «Про політичні партії в Україні» в частині державного фінансування політичних партій, які не потрапили за результатами виборів до парламенту. У цьому контексті необхідні зміни до частини першої статті 17-3 Закону України «Про політичні партії в Україні» в такій редакції: «Політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України її виборчий список кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше 1 відсотка голосів виборців від загальної кількості голосів виборців,

поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі».

Запропоновані зміни дозволять на практиці реалізувати принцип державної підтримки владою опозиційної діяльності і сприятиме конструктивнішій її діяльності з опозиційними позапарламентськими утвореннями.

Для вирішення проблем правового регулювання взаємодії державної влади й опозиції на сучасному етапі становлення й розвитку Української держави необхідні зміни до Конституції України і прийняття відповідного закону про опозицію, який би належним чином закріпив її правовий статус. Конструктивна взаємодія державної влади й опозиції, виражена в чітких конституційно й законодавчо закріплених механізмах, є запорукою й критерієм визнання України як демократичної правової держави з незворотнім курсом на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Висновки до розділу 3

Проаналізувавши реформування механізмів взаємодії державної влади й опозиції в період демократичної трансформації, ми дійшли до таких висновків:

1. Механізми взаємодії державної влади й опозиції в європейських державах пройшли свій шлях становлення й розвитку. За цим критерієм держави Європи можна поділити на сталі демократії з багатолітніми традиціями й молоді демократії, становлення яких відбулося на межі 80–90-х років ХХ століття. До першої групи можна віднести Францію, Іспанію, Португалію, Великобританію, країни Бенілюксу та Скандинавські держави. До другої – держави східної Європи: Польщу, Словаччину, Румунію, Болгарію, Угорщину, держави Балтії, Чехію.

2. Правове регулювання механізмів взаємодії державної влади й опозиції відбувається переважно на рівні регламентів парламентів, у яких врегульовується статус меншості. У більшості держав відсутнє законодавче

регулювання статусу опозиції й опозиційної діяльності на рівні спеціально прийнятого закону. Крім того, у більшості конституційних держав опозиційна діяльність отримує державну підтримку з боку офіційної державної влади.

3. Основними напрямками вдосконалення правових механізмів взаємодії державної влади й опозиції в сучасній Україні є такі: 1) комплексні зміни до Конституції України щодо статусу опозиції й опозиційної діяльності; 2) прийняття спеціального Закону України «Про опозицію та опозиційну діяльність»; 3) зміни до Законів України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про політичні партії в Україні», «Про Рахункову палату», «Про правовий статус народного депутата України».

4. У законі України «Про опозицію та опозиційну діяльність», який врегульовуватиме правовий статус парламентської опозиції, необхідно закріпити засади діяльності парламентської опозиції, порядок її створення і припинення діяльності, повноваження у Верховній Раді України та у відносинах з іншими органами публічної влади, перелік посад у керівництві Верховної Ради України та її органах, форми, методи й гарантії діяльності, фінансове забезпечення й відповідальність за порушення законодавства.

5. Належним чином інституціолізована опозиція з чітким правовим статусом і належними конституційними й законодавчими гарантіями діяльності сприятиме впровадженню нових якісних відносин у взаємодії з органами державної влади. Така конструктивна взаємодія влади й опозиції повинна стати запорукою й критерієм визнання України як демократичної правової держави з незворотнім курсом на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дисертаційного дослідження розв'язані актуальні наукові завдання, які полягали в комплексному теоретичному дослідженні правових засад взаємодії державної влади й опозиції в умовах демократичної трансформації. У дисертаційній роботі, проведеній на основі аналізу правової доктрини, нормативно-правових актів та практики їх реалізації, сформульовані висновки, рекомендації та пропозиції, основними з яких є такі:

1. Опозиція, згідно з широким підходом, – це сукупність парламентських, позапарламентських об'єднань, громадян України та інших категорій осіб, які не поділяють офіційний внутрішньополітичний чи/та зовнішньополітичний курс, який провадять органи державної влади. Парламентська опозиція, згідно з вузьким підходом, – це сукупність депутатських фракцій та народних депутатів України, які не ввійшли до складу коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, офіційно заявили про свою опозиційність та виявили бажання об'єднатися задля спільної роботи щодо критики діяльності Кабінету Міністрів України й контролю за ним.

2. Для успішної взаємодії державної влади й опозиції в сучасних умовах демократичної трансформації Української держави з держави перехідного типу до конституційної не можливо перейняти в чистому виді загальноприйнятую модель функціонування опозиції. Найоптимальнішим варіантом є поєднання характеристик різних моделей опозиційної діяльності, зважаючи на національні, політичні, історичні, економічні, геополітичні, культурні та соціальні чинники розвитку єдиного джерела влади в Україні – Українського народу.

3. Взаємодія державної влади й опозиції повинна ґрунтуватися на таких принципах: 1) визнання державою опозиційної діяльності та права перебувати в опозиції до чинної державної влади; 2) політичного плюралізму; 3) зміни політичної позиції та вільного переходу в опозицію; 4) можливості припинення

опозиційної діяльності; 5) рівності; 6) верховенства права; 7) законності; 8) демократизму; 9) гласності; 10) конструктивної діяльності влади й опозиції; 11) державної підтримки опозиційної діяльності; 12) взаємної відповідальності державної влади й опозиції.

4. Реалізація правових засад взаємодії державної влади й опозиції відбувається у виді правових і політико-правових механізмах. Правовими механізмами взаємодії державної влади й опозиції є такі: 1) можливість скликання позачергової сесії Верховної Ради України із зазначенням порядку денного; 2) ініціювання питання про відповідальність Кабінету Міністрів України; 3) можливість утворювати тимчасові слідчі комісії; 4) можливість подати законопроект про внесення змін до Конституції України; 5) можливість звернутися до Конституційного Суду України з конституційним поданням та конституційним зверненням; 6) можливість ініціювати питання про позачерговий звіт Директора Державного бюро розслідувань; 7) можливість ініціювати розгляд питання про дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 8) можливість подавати пропозиції щодо кандидатур на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Політико-правовими механізмами взаємодії державної влади й опозиції є такі: 1) переговори, зокрема за посередництва політиків іноземних держав і представників міжнародних організацій; 2) круглі столи; 3) політичні консультації; 4) укладення політико-правових угод (договорів, меморандумів, універсалів); 5) звернення до міжнародних інституцій (Венеційська комісія, Рада Європи, ОБСЄ тощо); 6) спільні виступи й дебати на загальнодержавних каналах телебачення й інтернету.

5. Відсутність законодавчого регулювання правових засад взаємодії держави й опозиції призвели свого часу на практиці до використання політико-правових механізмів, які не завжди адекватно відповідали на ті вимоги народу України, поставлені ним перед державною владою. Якщо під час подій Помаранчевої Революції 2004–2005 років використання політико-правових

механізмів взаємодії вдали й опозиції дозволили перейти в правове поле вирішення конфлікту й вирішити його, то під час події Революції Гідності 2013–2014 років такі механізми лише зашкодили і спровокували нові конфлікти.

6. Удосконалення правових механізмів взаємодії державної влади й опозиції потребує системних змін Конституції України, зокрема: 1) доповнення статті 83 Конституції України частиною 11 такого змісту: «Депутатські фракції та народні депутати України, які не увійшли до складу коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право на об'єднання в парламентську опозицію. Повноваження, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності парламентської опозиції встановлюються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та визначаються законом»; 2) доповнення Конституції України пунктом 21 частини 1 статті 92 положенням про те, що виключно законом України визначається статус парламентської опозиції в Україні; 3) зміни до статті 90 Конституції України в частині доповнення серед іншого й можливістю Президента України достроково припинити повноваження Верховної Ради України, в разі якщо більше як 150 народних депутатів України складають свої повноваження, і в частині вдосконалення процедури проведення Президентом України консультацій із Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України з питання розпуску парламенту; 4) зміни до статті 93 Конституції України в частині наділення лідера опозиції, на рівні з Президентом України, правом визнання законопроєкту невідкладним, що матиме наслідком його розгляд Верховною Радою України позачергово; 5) зміни до статті 87 Конституції України в частині наділення правом вносити пропозицію про розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, поряд із Президентом України, не менше як однієї п'ятої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або депутатської фракції (групи), яка офіційно перебуває в опозиції; 6) доповнення статті 87 Конституції України нормою про

те, що Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї п'ятої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або депутатської фракції (групи), яка офіційно перебуває в опозиції, може розглянути питання про відповідальність будь-якого міністра Кабінету Міністрів України, крім міністра оборони України й міністра закордонних справ України; 7) зміни до статті 154 Конституції України в частині зменшення кількості народних депутатів України, які мають право ініціювати законопроект про внесення змін до Конституції України, до не менш як однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України.

7. Правове регулювання взаємодії державної влади й опозиції повинно знайти відображення у прийнятому Верховною Радою України Законі України «Про опозицію та опозиційну діяльність», у якому повинні бути відображені засади діяльності парламентської опозиції, порядок її створення і припинення діяльності, повноваження у Верховній Раді України й у відносинах з іншими органами публічної влади, основні форми, методи й гарантії діяльності, фінансове забезпечення й відповідальність за порушення законодавства. Зокрема, на рівні закону потрібно встановити: 1) право на заміщення посади Першого заступника Голови Верховної Ради України або Заступника Голови Верховної Ради України; 2) право на заміщення посад голів комітетів Верховної Ради України, у предмети відання яких входять питання парламентського контролю у відповідній галузі (комітети з питань бюджету, антикорупційної політики, Регламенту, депутатської етики й організації роботи Верховної Ради України, з питань свободи слова, гуманітарної та інформаційної політики); 3) закріплення за представниками опозиції посад перших заступників голів парламентських комітетів і посади голови спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації, адже серед предметів її відання – контроль за дотриманням законодавства про приватизацію, за виконанням Державної програми приватизації та за діяльністю органів приватизації; 4) під час обрання двох членів Вищої ради правосуддя один повинен обиратися за поданням коаліції депутатських фракцій та один за поданням парламентської

опозиції; 5) під час формування складів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та Ради Національного банку України двоє членів повинні призначатися за поданням парламентської більшості, а двоє – за поданням парламентської опозиції; 6) право лідера опозиції на невідкладний прийом главою держави з будь-яких питань внутрішньої чи зовнішньої політики держави; 7) право парламентської опозиції на утворення опозиційного уряду, який повинен очолюватися головою, який, своєю чергою, наділений правом на участь у засіданнях Кабінету Міністрів України.

8. Для вдосконалення правових механізмів взаємодії державної влади й опозиції необхідні також зміни й до чинних законодавчих актів, зокрема: 1) зміни до частини першої статті 17-3 Закону України «Про політичні партії в Україні» в частині надання права політичним партіям на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України її виборчий список кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше 1 відсотка голосів виборців від загальної кількості голосів виборців, поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі; 2) зміни до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» в частині наділення правом внесення кандидатури Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини й офіційно зареєстрованої парламентської опозиції; 3) зміни до Закону України «Про Рахункову палату» в частині забезпечення парламентській опозиції права на подання кандидатур трьох членів Рахункової палати й закріплення права за опозицією на заміщення посади Голови Рахункової палати.

9. Поряд із твердим переконанням у необхідності конституційних змін і прийняття Закону України «Про опозицію та опозиційну діяльність», вважаємо, що надважливим завданням як для держави, так і для суспільства є збереження політичної багатоманітності, реальна можливість обрання представників

державної влади з альтернативними поглядами, незалежні засоби масової інформації, вільне вираження своїх поглядів та критики державної влади, ефективний громадський контроль за діяльністю влади, а також конструктивна взаємодія опозиції й державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абасов Г. Г. Гарантії прав місцевого самоврядування в Україні : актуальні проблеми теорії та практики : монографія / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2011. 248 с.
2. Агафонова Н. В. Питання методології дослідження феномену конституційної реформи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. №2. С. 29–34.
3. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії. *Демократія* : антологія / упор. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 41–78.
4. Афанасьєва М. В. Методологія конституційної теорії та практики. *Проблеми сучасної конституціоналістики* : навч. посібн. / за ред. М. П. Орзіха. Київ : Юрінком Інтер, 2011. С. 26–57.
5. Баубліс В. Опозиція у Сеймі Литовської Республіки : права та гарантії діяльності. *Національна безпека і оборона*. 2002. №7. С. 61–62.
6. Берназюк І. М. Конституційно-правові основи опозиційної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана. Київ, 2010. 19 с.
7. Берназюк І. М. Правова регламентація опозиційної діяльності в зарубіжних країнах. *Форум права*. 2009. №3. С. 48–53. URL : <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09bimvzk.pdf>.
8. Бернюков А. М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2008. 18 с.
9. Белов Д. М., Бисага Ю. М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах : монографія. Ужгород : Ліра, 2007. 275 с.
10. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. К., 2011. 303 с.

11. Бондар С. Правова регламентація статусу опозиції в Україні : доцільність та форми реалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 122–132.
12. Бондар С. С. Відмінності опозиції як політичного інституту та форми суспільного протесту. *Політологія. ГРАНІ*. 2015. №11/1(127). С. 65–70.
13. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02. Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2008. 19 с.
14. Бориславська О. М., Різник С. В. Організація державної влади в сучасному світі : конституційно-правова енциклопедія. Львів : ПАІС, 2013. 456 с.
15. Бруслик О. Ю. Конституційно-правовий статус парламенту Великобританії : дис. ... канд.. юрид. наук : 12.00.02 / Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 233 с.
16. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02 / Донецький національний університет ім. В. Стуса. Вінниця, 2020. 469 с.
17. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем : автореф. дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02 / Донецький національний університет ім. В. Стуса. Вінниця, 2020. 39 с.
18. Бусленко В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи : монографія. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 320 с.
19. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні : причини та політичні наслідки. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир–Київ–Краків : ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 73–79.
20. В Україні створили опозиційний уряд. Опозиційний кабмін хочуть зробити громадським майданчиком для розробки стратегічно важливих

- проектів.URL : <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3498022-v-ukraini-stvoryly-opozytsiinyi-uriad>.
21. Венгер В. М. Прозорість як принцип діяльності органів публічної влади. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Том 200. С. 79–84.
 22. Виборчий кодекс України : Кодекс, Закон від 19 грудня 2019 року №396-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №7, 8, 9. Ст. 48 (зі змінами).
 23. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. №3. С. 51–59.
 24. Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 17 с.
 25. Вотум недовіри уряду Франції провалився. URL : <https://zbruc.eu/node/51375?theme=zbruc&page=77>.
 26. Гавел В. Промови та есеї / пер. з чes. Київ : Видавничий дім «КОМОРА», 2016. 144 с.
 27. Гизо Ф. О средствах правления и оппозиции в современной Франции. Классический французский либерализм : сборник. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 591 с.
 28. Голишев В. М. Парламентські об'єднання : світовий досвід та українська практика (політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Національна академія наук України. Київ, 2004. 200 с.
 29. Головін А. Застосування методів юридичної герменевтики в інтерпретаційній діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. №4. С. 43–54.
 30. Государственное право Германии : в 2 т. / пер. с нем. ; под ред. Й. Изензее, П. Крихофф. Москва : Институт государства и права РАН, 1994. Т. 1. 311 с.
 31. Григор О. О. Політичний консенсус : детермінанти формування та основи реалізації в умовах сучасного суспільного розвитку : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 32 с.

32. Грובהва В. П. Парламентаризм Німеччини : становлення, розвиток, історико-правовий досвід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2005. 20 с.
33. Даймонд Л. Три парадокси демократії. *Демократія* : антологія / упор. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 92–104.
34. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О. Д. Білогорського. Харків : Каравела, 2002. 216 с.
35. Дострокові вибори заборонили. Українська правда : 06 квітня 2007 року. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2007/04/6/3226465/>.
36. Дурдинець М. Ю. Бікамералізм в українському парламентаризмі : філософсько-правове осмислення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2018. 231 с.
37. Дюверже М. Политические партии / пер. Л. Зими́на. Москва : Академический Проект, 2016. 544 с.
38. Жук Н. А. Стимування і противаги в системі поділу влади в Україні (загальнотеоретичні проблеми) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2006. 20 с.
39. Жук Н. Парламент, Президент, уряд : через взаємостимування до порозуміння : монографія. Харків, 2007. 242 с.
40. Загальна теорія держави і права : підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. П. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
41. Зарицька І. В. Парламентська опозиція як чинник функціонування сучасної демократії : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 184 с.
42. Зарицька І. В. Парламентська опозиція як чинник функціонування сучасної демократії : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

43. Зимовець А. В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини. *Форум права*. 2008. №1. С. 157–163.
44. Зозуля О. І. Конституційно-правовий статус комітетів Верховної Ради України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 /ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019. 40 с.
45. Зубрицька Д. М. Процес інституалізації політичної опозиції в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 20 с.
46. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту. *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23. С. 76–85.
47. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві. *Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку*. 2010. Вип. 22. С. 46–53.
48. Ірха К. О. Інститут політичної опозиції : світовий досвід та специфіка становлення в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 23 с.
49. Кайзер Д. Дисидент. Вацлав Гавел. Київ : Темпора, 2012. 424 с.
50. Кельман М. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. №4. С. 33–46.
51. Кіндратець О. Форми та умови неконфліктної взаємодії влади і опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. №6. С. 47–57.
52. Коваль Л. Аналіз діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2010. 240 с.
53. Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції : доцільність і механізми правового врегулювання / Лабораторія законодавчих ініціатив.

URL : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=6&ar_id=1147&as=.

54. Козюбра М. І. Правознавство, наука, методологія : еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Том 1. С. 3–8.
55. Колісник В. Конституційна реформа в контексті посилення політичної відповідальності. *Вісник Академії правових наук*. 2005. №1. С. 38–44.
56. Колісник В. П. Визнання права на опозиційну діяльність як атрибут сучасної демократичної держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 20. С. 40–47.
57. Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер. 1998. 208 с.
58. Конончук С. Г., Ярош О. А. Парламентська опозиція в Україні : модель та провадження : Дослідження проблеми. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. 63 с.
59. Конституційний суд ФРН відхилив вимогу лівих щодо розширення прав опозиції. *Deutsche Welle* : 03.05.2016. URL : <https://p.dw.com/p/1lh2p>.
60. Конституція України : Конституція, Закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141 (зі змінами).
61. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 2-ге, переробл. і допов. / редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Національна академія правових наук України. Харків : Право, 2011. 1128 с.
62. Конституція Французької Республіки / передм. В. Шаповала. Київ : Москаленко О. М., 2018. 56 с.
63. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2006. 789 с.
64. Кочубей Л. О. Влада і опозиція : конструктивізм і спільність рішень як продукт конкуренції. *Національна єдність у конкурентному суспільстві* :

- аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 49–75.
65. Кочубей Л. О. Влада та опозиція в Україні у період Євромайдану (листопад 2013 – лютий 2014 рр.) : аспекти взаємодії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 55–75.
66. Кравчук Л. М. Опозиція має не лише ставити діагноз, але й пропонувати ліки. *Національна безпека і оборона*. 2002. №7. С. 44–45.
67. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті. Київ : Заповіт, 1999. 301 с.
68. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
69. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації : порівняльний аналіз : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2008. 20 с.
70. Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща. *Політичний менеджмент*. 2006. №8. С. 79–89.
71. Куцин Я. М. Праксеологія парламентського контролю : порівняльно-аналітичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. 262 с.
72. Ленігевич Б. В. Взаємодія органів державної влади з політичними партіями в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.01 / Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу. Івано-Франківськ, 2020. 22 с.
73. Лихачов Н. Процедура резолюції (вотуму) недовіри як форма парламентської відповідальності Кабінету Міністрів України. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4(12). 2017. С. 85–91.
74. Лук'янова Г. Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. №4. С. 33–43.

75. Мельниченко В., Плахотнюк О. Статус Президента і форма державного правління : взаємообумовленість та взаємовплив. *Право України*. 2014. №8. С. 56–66.
76. Минайло-Приходько Р. Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 291 с.
77. Мироненко В. П. Політико-правові засади формування і діяльності парламентської коаліції : зарубіжний досвід і Україна : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2016. 224 с.
78. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии (фрагмент). *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1997. С. 549–551.
79. Міл Дж. С. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок : Есе / пер. з англ. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
80. Міщенко Л. В. Місце та значення принципу взаємної відповідальності держави та учасників фінансових відносин в системі принципів права. *Форум права*. 2011. №3. С. 543–547.
81. Наєм М. Френсіс Фукуяма : Путін робить рівно те саме, що робив Гітлер : 27 серпня 2014 р. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/27/7035903/>.
82. Національні Збори Франції не підтримали вотум недовіри уряду. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2600687-nacionalni-zbori-francii-ne-pidtrimali-votum-nedoviri-uradu.html>.
83. Німецькій опозиції хочуть надати більше прав. *Deutsche Welle* : 15.02.2014. URL : <https://p.dw.com/p/1B8og>.
84. Нові Маріїнські переговори – зняття блокади, політреформа і рукоштовання : 01 грудня, 2004 р. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/1/3004916/>.

85. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. №1. С. 33–39.
86. Окрема думка судді Конституційного Суду України Домбровського І. П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc11d710-10#n2>.
87. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О. О. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ne06d710-19#n2>.
88. Окрема думка судді Конституційного Суду України Стецюка П. Б. стосовно Рішення у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України : від 09.04.2010 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na11d710-10#n2>.
89. Окрема думка судді Конституційного Суду України Стецюка П. Б. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV (справа про

додержання процедури внесення змін до Конституції України). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb20d710-10#n2>.

90. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb11d710-10#n2>.
91. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 05.10.2010 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na20d710-10#n2>.
92. Оніщук М. В. Референдна демократія : проблеми конституційної теорії та практики : монографія. Київ : Видавництво Європейського університету, 2009. 450 с.
93. Оніщук М. В. Тріада для опозиції : нотатки проекту Закону України «Про опозиційну політичну діяльність». *Проблеми державотворення і правотворення в незалежній Україні : Статті, інтерв'ю / упор., заг. ред. В. Л. Федоренка*. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2007. С. 32–38.
94. Орловський В. К. Політична опозиція : основні класифікаційні виміри. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип. 192. Т. 204. С. 41–43.
95. Павленко І. Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 16–30.

96. Пеньковська Н. К. Інституціоналізація парламентської опозиції як складова підвищення ефективності урядування. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 259–267.
97. Петришин О. В. Теорія держави і права : підручн. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
98. Піскарьова Н. І. Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 16 с.
99. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України : автореф. дис... д-ра політ. наук : 23.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2008. 32 с.
100. Податковий кодекс України : Кодекс, Закон від 2 грудня 2010 року №2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №13–14, №15–16, №17. Ст. 112 (зі змінами).
101. Політична влада і опозиція в Україні : порівняльний аналіз із зарубіжними країнами : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. 488 с.
102. Політична наука : *Словник: категорії, поняття і терміни* / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька ; за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. 500 с.
103. Політична опозиція : навч. посібн. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша. Київ : НАДУ, 2013. 208 с.
104. Політичний словник. Вид. 4-е, перероб. і доп. / за ред. В. К. Врублевського, Л. М. Кравчука, А. В. Кудрицького. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1987. 876 с.
105. Політологічний словник : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
106. Постригань Г. Ф. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях. *Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та*

українська практика : мат. наук.-практ. конф. / відп. ред. І. М. Варзар. Київ, 1996. С. 172–177.

107. Правове регулювання законодавчого процесу : досвід країн ЄС та пропозиції для України / Лабораторія законодавчих ініціатив. 2011. 63 с.
URL : https://parlament.org.ua/upload/docs/Legislative_process_.pdf.
108. Про вибори народних депутатів України : Закон України : від 25.03.2004. №1665-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №27–28. Ст. 366 (втратив чинність).
109. Про вибори народних депутатів України : Закон України 17 листопада 2011 року №4061-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. №10–11. Ст. 73 (Закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення проміжних виборів і заміщення народних депутатів України, обраних у загальнодержавному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів України).
110. Про вибори Президента України : Закон України : від 5 березня 1999 року №474-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. №14. Ст. 81 (втратив чинність).
111. Про вибори Президента України та народних депутатів України : Постанова Верховної Ради України : від 30.04.2007 №998-V (втратила чинність). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-16#Text>.
112. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України : від 29.05.2007 №1094-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1094-16#Text>.
113. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України : Указ Президента України : від 5 червня 2007 року №496/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496/2007#Text>.
114. Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України : від 21 лютого 2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. №11. Ст. 143.

115. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції : Закон України : від 02.10.2019. №140-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №47. Ст. 311 (зі змінами).
116. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року : Закон України : від 23 лютого 2014 р. №767-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. №17. Ст. 593 (зі змінами).
117. Про внесення змін до Указу Президента України від 5 червня 2007 року №497 : Указ Президента України : від 31 липня 2007 року №675/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675/2007#Text>.
118. Про внесення зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» : Закон України : від 09.03.2010. №1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №16–17. Ст. 134 (втратив чинність).
119. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України : Указ Президента України : від 02.04.2007. №264/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264/2007#Text> (втратив чинність).
120. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України : від 26.04.2007. №355/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355/2007#Text> (втратив чинність).
121. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України : від 27.08.2014. №690/2014. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/6902014-17590>.
122. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України : від 21.05.2019. №303/2019. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/3032019-27121>.

123. Про засади державної мовної політики : Закон України : від 3 липня 2012 року №5029-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №23. Ст. 218 (втратив чинність як такий, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду №2-р/2018 від 28.02.2018 р.).
124. Про зупинення дії статті 2 Указу Президента України від 26 квітня 2007 року № 355 : Указ Президента України : від 29.05.2007. № 476/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/476/2007#Text> (втратив чинність).
125. Про Конституційний Суд України : Закон України : від 13.07.2017. №2147а-19. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №35. Ст. 376 (зі змінами).
126. Про особливості організації роботи Верховної Ради України в період до розв'язання політичного конфлікту в Україні : Постанова Верховної Ради України : від 04.04.2007 №839-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/839-16#Text> (втратила чинність).
127. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент) : Закон України : від 10 вересня 2019 р. №39-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. №40. Ст. 212.
128. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України дев'ятого скликання : Постанова Верховної Ради України : від 29 серпня 2019 року №19-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2019. №35. Ст.147.
129. Про політичні партії в Україні : Закон України : від 05.04.2001. №2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №23. Ст. 118 (зі змінами).
130. Про політичну ситуацію в Україні, пов'язану з оголошенням Указу Президента України від 2 квітня 2007 року «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» : Постанова Верховної Ради України : від 02.04.2007 №868-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/868-16#Text> (втратила чинність).

131. Про призначення позачергових виборів до Верховної Ради України : Указ Президента України : від 5 червня 2007 року №497/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497/2007#Text>.
132. Про призначення позачергових виборів до Верховної Ради України у зв'язку з неповноважністю Верховної Ради України та достроковим припиненням її повноважень : Указ Президента України : від 5 червня 2007 року. №675/2007 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675/2007#Text>.
133. Про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2 квітня 2007 року № 264 : Ухвала Конституційного Суду України 21.05.2007 №20-уп/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va20u710-07#Text>.
134. Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України : Закон України : від 27 квітня 2010 року №2153-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №21. Ст. 222.
135. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015. №576-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №36. Ст. 360 (зі змінами).
136. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України : від 10.02.2010. №1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №14–15, 16–17. Ст. 133 (зі змінами).
137. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України : від 10.02.2010. №1861-VI, у редакції від 08.05.2010. №2157-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №14–15, 16–17 Ст. 133 (втратив чинність).
138. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України :

- Постанова Верховної Ради України : від 22 лютого 2014 року. №757-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. №11. Ст. 158.
139. Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України : Закон України : від 19.12.2019. №400-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №27. Ст. 174.
140. Про Указ Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 26 квітня 2007 року : Постанова Верховної Ради України : від 26.04.2007. №989-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/989-16#Text> (втратила чинність).
141. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України : від 23.12.1997. №776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №20. Ст.99 (зі змінами).
142. Проект Закону про парламентську опозицію : від 27.11.2014. №0948. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52393.
143. Проект Закону про парламентську опозицію : від 09.09.2015. №3061. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=56419.
144. Проект Закону про парламентську опозицію : від 15.09.2015. №3061-1. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=56464.
145. Проект Закону про парламентську опозицію : від 30.08.2019 р. № 1211. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66576.
146. Процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції в демократичному парламенті : Резолюція ПАРЄ 1601. 2008. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/753_1601_Opozytsija_rezoljutsija.htm.
147. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. №2. С. 61–71.
148. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2001. Т. 3. С. 618–619.
149. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібн. Вид. 5-те, зі змін. Київ : Атіка, 2001. 176 с.

150. Рабінович П. М. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 56 с.
151. Регламент Бундестаг від 28 грудня 1952 р. URL : http://parliament.am/library/kanonakarger/GERM_BUNDESTAG.pdf.
152. Речицький В. Конституційна реформа як симптом політичної компрометації. *Конституційна реформа : експертний аналіз*. Харків : Фоліо, 2004. С. 47–62.
153. Розвиток публічного права в Україні : доп. за 2005–2006 роки / за заг. ред. Н. В. Александрової, І. Б. Коліушка. Київ : Вид. Конус-Ю, 2007. 496 с.
154. Розумний М. М. Конституційна реформа : від задуму до наслідків. *Стратегічні пріоритети*. 2007. №1(2). С. 34–39.
155. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики. *Вибори та демократія*. 2005. №4 (6). С. 8–18.
156. Савенко Д. Принцип верховенства права : різноманітність визначення. *Юридичний вісник*. 2012. №2. С. 122–126.
157. Савчин М. Парламентська автономія та конституціоналізм. *Український часопис конституційного права*. 2019. №2. С. 11–25.
158. Сарторі Дж. Вертикальна демократія. *Демократія : антологія* / упор. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 486–532.
159. Сас О. Теоретичні та практичні реалії української опозиції. *Віче*. 2011. №18. URL : <http://veche.kiev.ua/journal/2711/>.
160. Серьогін В. О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 20 с.
161. Сичова В. В. Сутність і форми взаємодії інституту політичної опозиції та державного управління. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. С. 146–151.

162. Скачкаускас М. Опозиція Сейму Литовської Республіки. *Опозиція в Україні : стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації* : Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему «Опозиція і влада в Україні : чи є шанс на подолання конфронтації?» (15 червня 2011 р.). Київ, 2011. 84 с.
163. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1977. 776 с.
164. Словська І. Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму : конституційно-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 47 с.
165. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту – Верховної Ради України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 336 с.
166. Соболев очолив опозиційний уряд. URL : https://zaxid.net/sobolyev_ocholiv_opozitsiyniy_uryad_n1098385.
167. Совгиря О. В. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України : сучасний стан та тенденції розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 464 с.
168. Совгиря О. В. Парламентська відповідальність Кабінету Міністрів України : теоретичні та практичні аспекти. *Адвокат*. 2012. №12. С. 28–35.
169. Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 21 с.
170. Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції : навч. посібн. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 264 с.
171. Совгиря О.В. Правове регулювання статусу парламентської опозиції в Україні на сучасному етапі : проблеми та перспективи. *Адміністративне право і процес*. 2014. №2(8). С. 13–21.
172. Справа за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до

- Конституції України за результатами всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 76, 80,90, 106 Конституції України) : Висновок Конституційного Суду України : від 27 червня 2000 р. №1-в/2000. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-00#Text>.
173. Справа за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) : Рішення Конституційного Суду України : від 17 вересня 2008 р. №16-рп/2008. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-08#Text>.
174. Справа за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) : Рішення Конституційного Суду України : від 30.09.2010 р. №20-рп/2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text>.
175. Справа за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» : Рішення Конституційного Суду України : від 28.02.2018 р. №2-р/2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#n55>.
176. Справа за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) : Рішення Конституційного Суду

України : від 05.10.2005 р. №6-рп/2005. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text>.

177. Справа за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» : Рішення Конституційного Суду України : від 20 червня 2019 р. №6-р/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>.
178. Справа за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України : Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10#n2>
179. Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : Рішення Конституційного Суду України : від 2 листопада 2004 р. №15-рп/2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
180. Справа за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації) : Рішення Конституційного Суду України : від 13 грудня 2001 р. №18-рп/2001. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-01#Text>.

181. Статус опозиції : вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації : Інформаційно-аналітичне дослідження / Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ, 2006. URL : https://parlament.org.ua/docs/files/8/1162220481_ans.pdf.
182. Стефурак М. М. Механізми взаємодії політичної опозиції та влади на прикладі західних областей України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника», 2017. 253 с.
183. Сто днів «тіньового уряду» Януковича. Уроки для опозиції. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/04/9/3413134/>.
184. Стрижак А. А. Конституція України в актах Конституційного Суду України: аналіт. огляд та комент. Київ : Ін Юре, 2010. 631 с.
185. Сюремен Ф. Парламентська опозиція у Франції : законодавче забезпечення і традиції діяльності. *Національна безпека і оборона*. 2002. №7. С. 65–66.
186. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины : проблемы теории и практики. Харків : Факт, 2000. 608 с.
187. Тарасенко К. В. Моделі конституційно-правового регулювання опозиційної діяльності в зарубіжних країнах. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. №2. С. 113–118.
188. Теорія держави і права. Академічний курс : підручн. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
189. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности : методология и теория. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1991. 136 с.
190. Токвіль А. де. Про демократію в Америці : у 2-ох т. / пер. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленка ; передм. А. Жардена. Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
191. Турчинов К. О. Конституційно-правове регулювання діяльності політичних партій у виборчому процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 20 с.

192. Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (укр/рос). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text.
193. Угода про врегулювання кризи в Україні 21 лютого 2014 року. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/>.
194. Уемов А. Системный подход и общая теория систем. М., «Мысль», 1978. 272 с.
195. Універсал національної єдності : від 03.08.2006 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010100-06#Text>.
196. Урьяс Ю. П. Парламентское право ФРГ. Очерки парламентского права (зарубежный опыт) / под. ред. Б. А. Топорнина. Москва : б.вд., 1993. С. 135–178.
197. Федоренко В. Методологія сучасних конституційно-правових досліджень в Україні : наук. доп. / НАПрН України ; Київський регіональний центр. Київ : Видавництво Ліра-К, 2015. 64 с.
198. Федоренко Г. О. Законодавча влада в системі розподілу державної влади в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02 / НАН України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2000. 18 с.
199. Феодосійський міський суд «заборонив» і «дозволив» дострокові вибори. *Радіо Свобода*. 09 квітня 2007 року. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/962130.html>.
200. Француз А. Й. Правовий статус політичної опозиції в демократичній державі. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип. 19. С. 5–13.
201. Функціонування демократичних інституцій в Україні : Резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи. Ухвалена у Страсбурзі (Французька Республіка) 19 квітня 2007 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_760#Text.
202. Цимбалістий Т. О. Інститут імпічменту в системі конституційно-правової відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №1. С. 42–44.

203. Червона Л. М. Політична опозиція як соціальний інститут та схеми їх взаємовідносин з владою. *Нова парадигма*. 2003. Вип. 31. С.107–115.
204. Чижова О. Системні відносини влади, опозиції і прагматизму. *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації*. 2011. №4. С. 135–139.
205. Чміль І. Трансформація місця та ролі політичної опозиції в країнах Центрально-Східної Європи. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2016. Вип. 38. С. 211–218.
206. Шаранич С. С. Парламентська більшість (коаліція) та парламентська опозиція : теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 /Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 16 с.
207. Шевцова Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества. *Политические исследования*. 1996. №5. С. 82–96.
208. Шишкін В. Чому я був проти. «Окремі думки» судді Конституційного Суду України. Київ, Темпора. 2018. 760 с.
209. Шлоер Б. Про більшість і меншість у парламенті ФРН. *Парламентаризм в Україні: теорія та практика* : мат. наук.-практ. конференції. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 122–126.
210. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.
211. Шумпетер Й. А. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. *Демократія* : антологія / упор. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 467–485.
212. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицького, П. Тарашука. Київ : Основи, 1995. 528 с.
213. Щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року : Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України : від 03.12.2004 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04#Text>.

214. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 2 : Д–Й. 1999. 744 с.
215. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 4 : Н–П. 720 с.
216. Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, Ф. Г. Бурчака, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Головна редакція Української Радянської енциклопедії. 1983. 872 с.
217. Юсов А. Відповідальна опозиція : міф чи реальність? URL : <https://www.obozrevatel.com/blogs/61723-vidpovidalna-opozitsiya-mif-chi-realist.htm>.
218. Якименко Ю. Еволюція опозиції в Республіці Польща. *Вісник Львівського університету. Серія «Філосо.-політолог. студії»*. 2017. Вип. 15. С. 213–220.
219. Aprova o Estatuto do Direito de Oposição. Lei 59/77, de 5 de Agosto. URL : <https://dre.tretas.org/dre/69308/lei-59-77-de-5-de-agosto>.
220. Bolingbroke Vizconde de. Dissertation Upon Parties. URL : <https://socser.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/bolingbroke/parties.html>.
221. Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2005. 127 s.
222. Bundesverfassungsgerichtsgesetz. URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/index.html>.
223. Constituição da República Portuguesa.Vii revisão Constitucional 2005. URL : <https://www.parlamento.pt/Legislacao/Documents/constpt2005.pdf>.
224. Constitution de la République française Constitution du 4 octobre 1958. URL : <http://www.assemblee-nat.fr/connaissance/Constitution.pdf>.
225. Constitutional law / by E.C.S. Wade, G. Godfrey Phillips.3-d ed. London, New York, Toronto, Longmans, Green and Co, 1947. 588 p.
226. Dahl R. Governments and Political Opposition. *Handbook of Political Science*. Vol. 3 (Macropolitical Theory) / ed. F.I. Greenstein, N.W. Polsby. Addison-Wesley Publishing Company, 1975. P. 115–174.

227. Dahl R. *Political Opposition in Western Democracies*. Front Cover. Yale University Press, 1968. Political parties. 458 p.
228. Ferrero G. *The Principles of Power*. New York : Putnam, 1942. 333 p.
229. Fonctionnement des Assemblées. Ordonnance no58-1100 du 17 novembre 1958 relative au fonctionnement des assemblées parlementaires. URL : https://web.archive.org/web/20050305033120/http://www.assemblee-nat.fr/connaissance/pouvoirs-publics/pouvoirs_publics-08.asp#P12525_1078850.
230. Garantia do direito de réplica política dos partidos de oposição. Lei 36/86, de 5 de Setembro. URL : <https://dre.tretas.org/dre/35001/lei-36-86-de-5-de-setembro>.
231. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL : <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html>.
232. Kirchheimer O. The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes. *Social Research*. 1957. №24. P. 127–156.
233. Le Règlement de l'Assemblée nationale. Instruction general du bureau. URL : <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/reglement.pdf>; Règlement du Senat et Instruction generale du Bureau. URL : <http://www.senat.fr/reglement/reglement.html>.
234. Opposition. *Cambridge Dictionary*. URL : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/opposition>.
235. Punnet R. M. *Front-Bench Opposition: The Role of Leader of the Opposition, the Shadow Cabinet and Shadow Government in British Politics*. London: Heinemann, 1973. 500 p.
236. Regulamin Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej : Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 lipca 1992 r. URL : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/regulamin/regsejm.htm>.
237. Sartori G. *Opposition and Control: Problems and Prospects*. Studies in Opposition / ed. R. Baker. London : McMillan, 1971. 267 p.
238. Sartori G. *Teoria demokracji* / przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg. Warszawa : Wydaw. Naukowe PWN, 1994. 641 s.

239. Seimas of the Republic of Lithuania : Statute. 17 February 1994. No I-399. As last amended on 27 September 2018 – No XIII-1509. URL : <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/d9766070c2f511e883c7a8f929bfc500?jfwid=39x432mh7>.
240. Słownik polityki / red. M. Bankowicz. Warszawa : Wiedza powszechna, 1996. 320 s.
241. The Constitution of the Republic of Lithuania /adopted by the citizens of the Republic of Lithuania in the Referendum of 25 October 1992. URL : <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm>.

“ ” _____ 20 р. № _____
на № _____

Довідка

про використання наукових результатів дисертаційного дослідження

Пивовар Майї Сергіївни

На тему: «Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації: перспективи законотворення»

Основні положення дисертаційного дослідження аспірантки кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», Пивовар Майї Сергіївни на тему: «Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації: перспективи законотворення» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» впроваджено у практичну та правозастосовну діяльність.

Невід’ємним елементом дослідженням дисертаційної роботи щодо взаємодії державної влади та опозиції в Україні став аналіз також взаємозв’язку між опозицією та органами місцевого самоврядування. Сформульовані висновки, рекомендації та пропозиції містяться у підрозділі «Правові механізми взаємодії державної влади та опозиції» в контексті підвищення ефективності практичної роботи посадових осіб державної влади та органів місцевого самоврядування у процесі взаємодії з суб’єктами опозиційної діяльності.

Доведено, що на національному рівні опозиція повинна отримати доступ до засобів масової інформації, які слід врегулювати законами про засоби масової інформації. Це має дати змогу врегулювати права не тільки парламентської опозиції, але й інституційно неформленої опозиції. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо.

Доведено для подальшої інституалізації політичної опозиції в Україні необхідно здійснити порядок утворення опозиції, прав і гарантій щодо її діяльності в місцевих радах. Правовим механізмом такого роду регулювання

Львівська обласна рада
№01-вих-82 від 20.11.2020

арк.1

опозиції в місцевих радах повинні стати місцеві регламенти, кожен з яких має враховувати специфіку відповідного регіону. Для подальшого впровадження ефективної моделі взаємодії влади й опозиції необхідно врегулювати основні засади співробітництва більшості й меншості не лише в парламенті, але також у місцевих радах.

Керуючий справами обласної ради

Валентин ХАРЛОВ

УКРАЇНА
ГОРОДОЦЬКА МІСЬКА РАДА
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

м-н Гайдамаків, 6, м. Городок, Львівська обл., 81500, тел/факс 3-02-70, E-mail: gorodok_mr_lv@ukr.net

Довідка

про використання наукових результатів дисертаційного дослідження

Пивовар Майї Сергіївни

На тему: «Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації: перспективи законотворення»

Основні положення дисертаційного дослідження аспірантки кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», Пивовар Майї Сергіївни на тему: «Правові засади взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації: перспективи законотворення» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» впроваджено у практичну та правозастосовну діяльність.

Дисертаційна робота є комплексним науковим дослідженням правових засад взаємодії державної влади та опозиції в період демократичної трансформації, результатом якого є ряд пропозицій щодо реалізації правових засад взаємодії державної влади та опозиції, а також органів місцевого самоврядування. Зокрема, підрозділ «Правові механізми взаємодії державної влади та опозиції» містять аналіз правової доктрини, нормативно-правових актів та практики їх реалізації, а також сформульовані висновки, рекомендації та пропозиції щодо взаємодії державної влади та опозиції в Україні. Наприклад, порядок утворення парламентської опозиції, права і гарантії її діяльності слід

врегулювати на державному рівні Регламентом Верховної Ради України. Доступ опозиції до засобів масової інформації – законами про засоби масової інформації. Це має дати змогу врегулювати права не тільки парламентської опозиції, але й інституційно неоформленої також. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо. Тому, одним з механізмів взаємодії опозиції та органами місцевого самоврядування може стати періодичність та обсяг публікацій опозиції у комунальних засобах масової інформації, які визначаються у відповідності з законами України «Про статус народного депутата України», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації». Обов'язкові квоти на трансляцію теле- і радіопрограм опозиції на комунальному телебаченні і радіомовленні повинні визначатись місцевими Радами з урахуванням обсягів мовлення та інших можливостей комунальних телерадіоорганізацій.

Порядок утворення опозиції, права і гарантії її діяльності в місцевих радах слід врегулювати місцевими регламентами, кожен з яких має враховувати специфіку відповідного регіону.

Міський голова

В. Ременяк

арк.1

№78-697/0/2-21 від
01.03.2021

